Pannie Zofji Podkowińskiej
w dowód pamięci
ofiaruje Autor
Warszawa, d.

PAŃSTWOWE MUZEUM ARCHEOLOGICZNE.

Wiadomości Archeologiczne.
Nadbitka z tomu XI.

STEFAN PRZEWORSKI.

STUDJA NAD OSADNICTWEM I ROLĄ HETYTÓW W ŚRODKOWEJ ANATOLJI

WARSZAWA — 1929
AGRIKOLA 9.

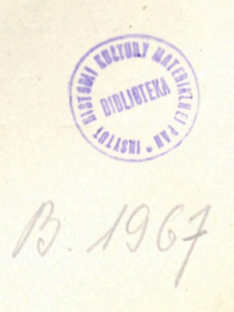
PAŃSTWOWE MUZEUM ARCHEOLOGICZNE.

Wiadomości Archeologiczne.
Nadbitka z tomu XI.

STEFAN PRZEWORSKI.

STUDJA NAD OSADNICTWEM I ROLĄ HETYTÓW W ŚRODKOWEJ ANATOLJI

WARSZAWA — 1929
AGRIKOLA 9.

Drukarnia Państwowa. Nr. 47322. 12.VIII.29. 75.

STEFAN PRZEWORSKI.

STUDJA NAD OSADNICTWEM I ROLĄ HETYTÓW W ŚRODKOWEJ ANATOLJI.

(ÉTUDES SUR L'HABITATION ET LE RÔLE DES HITTITES EN ANATOLIE CENTRALE).

Treść: I. Początki i stan obecny badań nad osadnictwem starożytnem Anatolji. — II. Kopce anatolijskie a chronologja osadnictwa w Azji Mniejszej. — III. Charakter inwazji indoeuropejskich Hetytów do środkowej Anatolji. — IV. Osadnictwo górskie a panowanie hetyckie w środkowej Anatolji. — V. Elementy autochtoniczne w kulturze materjalnej środkowej Anatolji w epoce hetyckiej. — VI. Rola Hetytów indoeuropejskich w środkowej Anatolji.

Uwaga: Transkrypcja wyrazów hetyckich wg. zasad, przyjętych w *Kleinasiatische Forschungen*, tureckich — zgodnie z ich brzmieniem.

I. POCZĄTKI I STAN OBECNY BADAŃ NAD OSADNICTWEM STAROŻYTNEM ANATOLJI.

Podobnie jak w wielu innych krajach bliskiego Wschodu, tak też w Azji Mniejszej wszelkie poszukiwania terenowe ustać musiały w 1914 r. wraz z wybuchem wojny światowej. Podjęcie ich nastąpiło w Anatolji nieco później, niż gdzieindziej, ze względu na wojnę grecko-turecką i przewrót, jaki dokonał się w Turcji, — dopiero po zupełnem ustaleniu się stosunków wewnętrznych i zewnętrznych młodej rzeczypospolitej. Do żywej i owocnej działalności, jaka przejawiła się natychmiast, przyczyniło się niemało zastosowanie samochodu, nieznanego przed wojną w Anatolji, udostępniające badaczom okolice, do których ich poprzednicy nie mieli wcale sposobu dotrzeć [1]).

W międzyczasie, w 1915 r., nastąpiło odcyfrowanie tekstów klinowych hetyckich przez *Fr. Hrozný*'ego, a ponadto tabliczki „kappadokijskie" stały się przedmiotem usilniejszych, niż dotąd, studjów ze strony assyrjologów. Te dwie niedostępne przedtem grupy źródeł historycznych dostarczyły nauce w szybkiem tempie całego szeregu pierwszorzędnych, nieoczekiwanych zgoła zdobyczy, dotyczących geografji, etnologji i historji Azji Mniejszej w najdawniejszych okresach jej przeszłości [2]).

[1]) Działalność archeologiczną w Anatolji w okresie powojennym przedstawiłem w artykule: Najświeższe badania archeologiczne w Azji Mniejszej, Kurjer Literacko-Naukowy, Nr. 42, 15. X. 1928.

[2]) Zasadnicze wyniki badań nad tekstami z Boghazköj są podane przezemnie: Kwartalnik Historyczny XXXIX, 1925, 425 nn., gdzie dalsza literatura przedmiotu. O tabliczkach „kappadokijskich" p. artykuł popularny: Assyryjczycy w Azji Mniejszej u schyłku III tysiąclecia przed Nar. Chr., Wiedza i Życie III, 1928, 633 nn.

Jednakowoż należy zaznaczyć, że studja nad tekstami z Boghazköj znajdują się do tej pory, mimo z wielką gorliwością i powodzeniem rozpoczęte ich opracowanie, w stadjum pod wieloma względami początkowem, którego nie potrafimy rychło przezwyciężyć. Skutkiem tego nagromadzony w nich olbrzymi materjał geograficzno-historyczny nie jest jeszcze ostatecznie przez naukę wyzyskany [3]). Wielkie mnóstwo nazw geograficznych, przekazanych przez teksty hetyckie i poznanych do tej pory, jest wszakże wystarczającym dowodem gęstego nader zaludnienia Azji Mniejszej w czasie od 1500 do 1200 r. prz. Chr., t. zn. w okresie największej potęgi państwa hetyckiego. Ale nauka staje wobec znacznych trudności, gdy tylko zachodzi konieczność wniesienia na mapę tego całego materjału onomastycznego. Niezgodności i sprzeczności, które się wówczas wyłaniają, są nielada przeszkodą w rozstrzygnięciu szeregu zawiłych kwestyj topograficznych, tembardziej, że nazwy gór i rzek, które okazać mogłyby wielką pomoc w ustaleniu punktów i granic terytorjalnych, przekazane zostały stosunkowo rzadko i bez ściślejszego związku z nazwami krajów i osiedli. Z tych wszystkich względów nie mamy nieraz możności w dostatecznie pewny i jasny sposób powiązać ze sobą, na podstawie danych tych właśnie tekstów, poszczególnych jednostek terytorjalnych [4]). Z jeszcze większą niepewnością daje się przeprowadzić lokalizacja osiedli, mimo że zadanie nasze jest tu ułatwione po części dzięki temu, że niektóre nazwy epoki hetyckiej przetrwały w nieznacznie zmienionej formie do czasów hellenistycznych i rzymskich [5]).

Zapoczątkowane w ten sposób studja historyczno-geograficzne nad tekstami z Boghazköj wskazały kierunek, w jakim podjęte miały zostać nasampierw, po dziesięcioletniej zgórą przerwie, poszukiwania terenowe w Anatolji. Ale zarazem okazało się, jak mało w tej właśnie dziedzinie zdziałano tam poprzednio [6]). Z wyjątkiem *Boghazköj* [7])

---

[3]) Praca: Mayer-Garstang, Index of Hittite Names I, 1923 (Suppl. Papers of Brit. School of Arch. at Jerus. I) wymaga obecnie nie tylko znacznych uzupełnień na podstawie materjałów, opublikowanych od owej daty, lecz niemniej poważnych korektur.

[4]) Należałoby, dla lepszego zrozumienia tej kwestji, przytoczyć całą obfitą literaturę, jak również streścić dyskusję pomiędzy Götze'm a Forrer'em, co jest tutaj niemożliwem. Por. ostatnio Hrozny, Litteris IV, 1927, 217 nn.

[5]) O metodach geografji historycznej państwa hetyckiego wypowiada się Forrer, Forschungen I, 1, 1926, 1 nn. — Por. także Albright, Journal of Egyptian Archaeology XI, 1925, 19 nn., w kwestji identyfikacji anatolijskich nazw topicznych.

[6]) Poprzedni badacze nastawieni byli przecież wyłącznie na inwentaryzację ruin i resztek monumentalnych, znajdujących się ponad powierzchnią ziemi. Nawet dla Garstang'a (Land of the Hittites 1910), który w 1907 i 1908 r. odbył dwie dłuższe wyprawy archeologiczne poprzez Azję Mniejszą, kwestja osadnictwa pozostała właściwie obcą, mimo że poświęca on skądinąd wiele uwagi zagadnieniom fizjognomji geograficznej kraju w związku z problemami jego przeszłości.

[7]) Sprawozdania z wykopalisk w 1906/07 r., przedsięwziętych wspólnie przez Muzea Stambulskie, Instytut Archeologiczny Niemiecki i Deutsche Orient-Gesellschaft (*Th. Macridi, O. Puchstein, H. Winckler*) podają Archäologischer Anzeiger XXII, 1907, 98, 169; XXIII, 1908, 106 n.; XXIV, 1909, 79, 409 nn., Winckler, Orientalistische Literatur-Zeitung IX, 1906, 411, 607 nn., 621 nn. oraz Puchstein, Mitteilungen der Deutschen Orient-Gesellschaft 35, 1907, 59 nn. — O wynikach badań w 1911/12 r., kiedy *Th. Macridi* odnalazł podobno cmentarzysko ciałopalne (?) do tej pory nic nie wiadomo, por. Bilabel, Geschichte Vorderasiens und Aegyptens I, 1927, 244[1].

i *Hüjük* [8]) nie kopano na rozleglejszą skalę na terytorjum hetyckiem. Inskrypcje skalne w nieodcyfrowanem piśmie hieroglificznem nie mogły również służyć pomocą, a liczne znaleziska okolicznościowe, cenne same przez się, jako zabytki sztuki i kultury, poznane w oderwaniu od swego pierwotnego gruntu, są w tym wypadku bez najmniejszej wartości dla archeologa. Jednakże już *E. Chantre,* podróżując w 1893/4 r. przez Anatolję, naliczył na szlaku swej wyprawy przeszło 60 znacznych kopców, kryjących, według jego słusznego mniemania, pozostałości starożytnych osiedli [9]). Z kolei *W. Belck,* który znalazł się w środkowej Azji Mniejszej, pomiędzy Jozgadem a Kajsari, w 1901 r., zauważył, że kopce te występują tam w gęstem stosunkowo skupieniu i w znacznej dość liczbie, co wskazuje najwyraźniej na zaludnienie kraju w starożytności nie rzadsze od obecnego [10]). Ale nikomu z uczonych nie udało się przedsięwziąć rozleglejszych wykopalisk na takim kopcu, by przekonać się, z jakiej epoki i jakiego rodzaju pozostałości może on ukrywać. Wprawdzie sam *Chantre* robił próbne badania na *Orta-Hüjük* koło *Dedik* [11]), a w 1908 r. *H. Grothe* na kopcu koło *Seserek*[12]), lecz usiłowania te, krótkie i powierzchowne, nie dały poważniejszych wyników, dostarczyły nieco ceramiki i nie mogły w owym czasie wpłynąć na większe zainteresowanie się kopcami anatolijskimi w świecie naukowym. Wstępne poszukiwania na kilku kopcach, przeprowadzone w 1907 r. przez *Cornell Expedition* nie zastały wogóle opublikowane, ulegając zapomnieniu [13]). Wskutek tych okoliczności zagadnienie kopców anatolijskich pozostało niewyjaśnione, zwłaszcza chronologja ich była nadal problemem nietkniętym. Nie starano się również określić dokładniej ich położenia, zainteresować się ich rozmiarami i rozmieszczeniem [14]).

Z chwilą jednak, gdy, dzięki wykopaliskom w *Boghazköj,* archeolodzy zapoznali

---

[8]) Sprawozdanie tymczasowe z wykopalisk w 1907 r.: Macridi, La porte des sphinx à Euyuk, Mitteilungen Vorderasiatischer Gesellschaft XIII, 1908, 3. Wyniki badań późniejszych znane mi są dzięki uprzejmości *Th. Macridi'ego,* który w najbliższym czasie opublikować ma w całości rezultaty swych poszukiwań na terenie *Hüjük,* obejmujące nie tylko zabytki monumentalne, lecz również ceramikę.

[9]) Chantre, Bulletin de la Société d'Anthropologie de Lyon XVII, 1899, 105, gdzie zaznacza również, iż przed nim nie próbowano wcale badań na żadnym z tych kopców. Kilka z nich wymienionych jest nadto: Chantre, Mission en Cappadoce 1898, 68.

[10]) Belck, Zeitschrift für Ethnologie XXXIII, 1901, Verh. 487 n.

[11]) Chantre, Tour du Monde, N. S. II, 1896, 439 i Mission en Cappadoce 1898, 65 nn.— Wykopaliska znajdują się obecnie w Louvre. —Co do poszukiwań *Chantre*'a na *Kültepe,* p. str. 19.

[12]) H. Grothe, Beiträge zur Kenntnis des Orients VII, 1909, 108 n. i Meine Vorderasien-Expedition I, 1911, 292 n., fig. 24.

[13]) Charles, Independent LXVII, 1909, 919 nn. oraz luźne informacje w Hastings Encyclopaedia of Religions and Ethics VI, 1913, 725 n. — Okolicznościowe wzmianki o pojedyńczych kopcach znaleźć można w rozmaitych notatkach i sprawozdaniach, jednakowoż bez bliższych szczegółów, t. np. White, Records of the Past VII, 1908, 267 nn., gdzie fotografja kopca w okolicy *Mersiwan.* Zebranie tych wszystkich wiadomości nie może posiadać dla samej kwestji większego praktycznego znaczenia, p. str. 12.

[14]) Przykładem tego służyć może fakt, że w zarysie historycznym kwestji hetyckiej Ed. Meyer, Reich und Kultur der Chetiter 1914, 127 nn. nie dotyka zupełnie zagadnień osadnictwa w Azji Mniejszej.

się w zbiorach *Berlina* [15]) i *Konstantynopola* [16]) z ceramiką mniejszoazjatycką II tys. prz. Chr., którą odrazu, bez rozróżnienia poszczególnych jej gatunków, zaczęto nazywać *„hetycką"*, okazało się, że podobne wyroby wydobyte zostały również z kopców anatolijskich. Nic więc dziwnego, że zrodzić się mogło domniemanie, że one właśnie kryją ruiny zasypanych osiedli epoki hetyckiej, poznanej z dokumentów historycznych z Boghazköj. Zinwentaryzowanie tych kopców i wniesienie ich na mapę mogłoby dać już pewien obraz zasiedlenia kraju w owych czasach, odpowiadający zgrubsza temu obrazowi, jaki z mniejszą lub większą ścisłością pozwalają rekonstruować teksty. Uzgodnieniem ostatecznem byłoby zlokalizowanie odpowiednich, przekazanych przez tabliczki z Boghazköj nazw topicznych w punktach dzisiejszych kopców, które wprowadziłoby zarazem konieczne korektury i rozstrzygnąć mogłoby szereg spornych i niewyjaśnionych kwestyj z dziedziny geografji historycznej Azji Mniejszej w czasach hetyckich.

Było to myślą przewodnią pierwszej wyprawy archeologicznej, która w okresie powojennym skierowała się do Azji Mniejszej i znalazło wyraz w tem, że *Deutsche Orient-Gesellschaft* powierzyła jej kierownictwo *E. Forrer*'owi, znanemu ze swych rewelacyjnych odkryć na terenie młodej jeszcze nauki, — hetytologji. Forrer, który we wrześniu i październiku 1926 r. w towarzystwie archeologa *E. Weigand*'a z *Würzburga* przeciął w kilku kierunkach środkową Azję Mniejszą [17]), dokonał zdjęcia 83 kopców, stwierdził 58 dalszych oraz zanotował istnienie 42 innych[18]), których nie udało mu się odwiedzić. Liczba ogólna wynosi zatem 183 kopce i przewyższa o wiele cyfry poprzednie, podawane tylko w przybliżeniu. Obok Forrer'a położył w tej samej sprawie największe zasługi *H. H. von der Osten*, który w czasie od 1 lipca do końca września 1926 r. odbył z ramienia *Instytutu Orjentalistycznego* w *Chicago* podróż przez Anatolję [19]), zwiedził szczegółowo

---

[15]) Z ceramiki tej, podzielonej pomiędzy *Vorderasiatische Abteilung*, *Archäologisches Seminar* i *Antiquarium*, znane są do tej pory tylko nieliczne fragmenty: Bossert, Das Ornamentwerk 1924, tab. XIII. Publikacja całkowita zapowiedziana przed 20 laty, nie została jeszcze, z wielką dla nauki szkodą, rozpoczęta.

[16]) Ze zbiorów tych ani jedna sztuka nie jest znana w publikacji. Zarezerwowane one są obecnie dla wydawnictwa: *Meisterwerke der türkischen Museen zu Konstantinopel*. — Pozatem znane mi są fragmenty ceramiki z *Boghazköj* w następujących muzeach: w *Louvre* (p. Genouillac, Céramique Cappadocienne 1926, 2 t.); w *St. Germain-en-Laye* (Nr. 57125, zbiorowy); w *Muzeum Historycznem* w *Moskwie*, zebrane w 1926 r. przez *Ludwiga* (p. Zacharow, Известия Общества Изучения и Обследования Азербайджана, V, 1927, 144 nn.); w zbiorze *Constantinople Woman's Colledge* w *Arnautköj* (p. I. F. Dodd, Records of the Past VIII, 1909, 93 nn., nasza tab. II, 7—8).

[17]) Forrer, Mitteilungen Deutscher Orient-Gesellschaft 65, 1927, 27 nn., Por. tenże, Türkische Post 1926, Nr. 156 i Forschungen und Forschrifte III, 1927, 169 n. — Wyczerpujące opracowanie zebranych w tej podróży materjałów zapowiedział *Forrer* w t. III wydawanych przez siebie „Forschungen".

[18]) Ta ostatnia liczba wydaje mi się wątpliwą ze względu, że Forrer korzystał tu najpewniej z ustnych informacyj krajowców, które nie zawsze są dostatecznie ścisłe.

[19]) Von der Osten, American Journal of Semitic Languages and Literatures XLIII, 1927, 73 nn., oddzielnie jako Explorations in Hittite Asia Minor (Oriental Institute Communications, Nr. 2) 1927. — Kilkanaście zdjęć z tej podróży publikuje nadto Szefket Himli, Hajat 1927, Nr. 36, 9 nn.

jej środkową partję i odnotował tam istnienie 55 kopców [20]). Liczby tej nie należy dodawać do tej, którą podaje Forrer, ponieważ obaj badacze zwiedzili po części te same okolice, a nawet przez pewien czas odbywali podróż wspólnie. Cyfr powyższych nie wolno również uważać za ostateczne, gdyż można będzie to osiągnąć tylko przez bardzo drobiazgowe i skrupulatne przeszukanie całego obszaru Azji Mniejszej. Sfery tureckie nie są dotychczas zainteresowane w dokładnej inwentaryzacji kopców anatolijskich własnemi środkami. Musi ona z konieczności przejść w ręce instytucyj naukowych zagranicznych i być ujętą w jakąś systematyczną i zorganizowaną formę. Prace nad inwentaryzacją kopców anatolijskich kontynuowane były zresztą w 1927 r. przez *von der Osten*'a, niezależnie od prowadzonych wtedy przezeń wykopalisk na kopcu koło wsi *Aliszar* [21]), obejmując wyłącznie rejon w ograniczonym, lubo dość znacznym promieniu od kwatery ekspedycji. Opracowanie to nie jest ukończone i wyniki jego nie są opublikowane. Skoro znajdą się one przed nami w formie gotowej, jako mapa archeologiczna zbadanych obszarów, wtedy uzyskamy nie tylko pewną i wzorową podwalinę do przyszłej wielkiej m a p y a r c h e o l o g i c z n e j Azji Mniejszej, ale zarazem posiadać będziemy obraz osadnictwa tej części Anatolji, która w II tys. prz. Chr. stanowiła jądro państwa hetyckiego [22]). Byłoby przeto wskazanem, aby inwentaryzacja kopców na obszarze Azji Mniejszej, jak zresztą badania nad jej osadnictwem wogóle, mogła być dokonana na podobnych zasadach, przy podziale całego terytorjum na odpowiednie strefy działania pomiędzy szereg organizacyj naukowych. Inaczej będziemy tylko zdani na z trudem dające się skoordynować rezultaty poszukiwań częściowych i spostrzeżenia czysto przypadkowe okolicznościowych podróżnych. Dla ekspedycyj zagranicznych jest to coprawda zadanie bardzo trudne i uciążliwe, ze względu na rozliczne warunki lokalne i konieczność wielkiego nakładu czasu, pieniędzy i energji w pracę napozór niewdzięczną i tak mało efektowną. Ponadto, działające na terenie Azji Mniejszej instytucje naukowe nie zawsze mają zainteresowanie w badaniach ściśle osadniczych, przestrzegając wyłącznie swych celów specjalnych, już samych przez się bardzo poważnych i absorbujących całkowicie uwagę badaczy, którzy im się poświęcają [23]). Przy takim stanie rzeczy, dokładne skartowanie resztek osadnictwa sta-

---

[20]) V o n d e r O s t e n, American Journal of Archaeology XXXI, 1927, 96 i B r e a s t e d, The University of Chicago. The Oriental Institute 1927, 16 n.

[21]) Wykopaliskom tym asystowałem w czasie od 21. X. do 10. XI. 1927 r., dzięki wyjątkowej uprzejmości p. *von der Osten*'a oraz łask. poparciu *Poselstwa Rzeczypospolitej* w *Angorze*. P. *von der Osten* wtajemniczył mnie nie tylko z całą dokładnością w wyniki wykopalisk i prac kartograficznych swej ekspedycji, ale dał mi również możność zwiedzenia bliższych i dalszych okolic *Aliszaru*: D o d a t e k I, str. 46 n., oraz artykuł mój: Na wykopaliskach w Anatolji, Naokoło Świata 1929, Nr. 57, 53 nn.

[22]) K i e p e r t'a, Karte von Kleinasien 1914², gdzie kopce i tumulusy nie zostały należycie wniesione, a niektóre nazwy współczesne podane są w brzmieniu nieścisłem, ulec będzie zatem musiała licznym korekturom i uzupełnieniom, w związku z nowemi poszukiwaniami terenowemi oraz całym materjałem tekstów hetyckich. W praktyce oczekiwać należy nowej zupełnie mapy archeologicznej Azji Mniejszej.

[23]) T. np. prowadząca od 1925 r. inwentaryzację znajdujących się ponad powierzchnią ziemi zabytków epoki grecko-rzymskiej i wczesno-chrześcijańskiej *American Society for Archeological Research in Asia Minor* w New Yorku, w której pracach uczestniczą prof. *Calder* (Manchester), *Keil* i *Wilhelm* (Wiedeń). Jako pierwsze opracowanie ukazały się Monumenta Asiae Minoris Antiqua I. 1928. XXXI, 240 str., zawierające zabytki frygijskie, zebrane przez *Calder*'a.

rożytnego Azji Mniejszej obliczone być musi na bardzo długą metę. Temsamem ostateczne rozwiązanie zagadnień, dla których wyjaśnienia podjęte zostały właściwie ostatnie poszukiwania terenowe w Azji Mniejszej, odsuwa się w daleką dosyć przyszłość.

W nauce zdarza się jednakże nader często, że badania, zainaugurowane z pewną określoną myślą, pod wpływem niespodzianych wyników, nie tracąc z oka pierwotnie wyznaczonego kierunku, rozszerzają i pogłębiają swój zakres działania, stwarzając nowe koncepcje twórcze i nieznane przedtem możliwości pracy. Podobny proces poczyna się w chwili obecnej w archeologji mniejszoazjatyckiej. Dzięki temu znajduje się ona w obliczu mnóstwa świeżych problemów, domagających się w interesie jej dalszego rozwoju odpowiedniego sformułowania. Pierwszem zagadnieniem tego rodzaju, wobec którego należy ustosunkować się odrazu, jest kwestja roli i znaczenia elementu hetyckiego w osadnictwie starożytnem Anatolji. Do wyjaśnienia go zgodnie z rezultatami poszukiwań terenowych i wynikami badań historycznych ostatniej doby zmierza praca niniejsza. Główny nacisk położony w niej zostaje wprawdzie na *epokę hetycką* i na *centralną część Anatolji*, stanowiącą rdzeń państwa hetyckiego, lecz, w dążeniu do dokładniejszego poznania i zrozumienia czasów hetyckich, nasuwa się wielokrotnie konieczność przekroczenia zakreślonych granic terytorjalnych i chronologicznych.

II. KOPCE ANATOLIJSKIE A CHRONOLOGJA OSADNICTWA W AZJI MNIEJSZEJ.

Kopce anatolijskie, zawierające pozostałości osiedli starożytnych, zwane są przez krajowców *hüjük*'ami, w odróżnieniu od innego rodzaju formacyj sztucznych, nazywanych przez nich przeważnie *tepe*, a które archeologowie utartym zwyczajem mianują poprostu *tumulusami* [24]. Należy zwrócić szczególną uwagę na to, że tradycja ludowa nieomylnie używa odrębnej nazwy dla tych właśnie kopców, które są osadami. Podobne zupełnie zjawisko spotykamy na terenie tracko-macedońskim, gdzie kopiec, kryjący osiedle, zwie się *maghula*, podczas gdy nazwa *tumba* odnosi się wyłącznie do kurhanów grobowcowych [25]. Uświadomienie sobie powyższej różnicy ma dlatego

---

[24]) Wypada podkreślić, że poprzedni badacze na obszarze Azji Mniejszej nie zdawali sobie z charakteru tych dwóch odmiennych rodzajów kopców w sposób właściwy sprawy, przyjmując nieraz hüjüki za kurhany grobowcowe i nazywając je dlatego mylnie tumulusami, j. np. H. Grothe, Beitrage zur Kenntnis des Orients VII, 1909, 112 n. i Meine Vorderasien-Expedition I, 1911, 293 n. w odniesieniu do kopca w dolinie ok. *Albistan*. Niektóre tumulusy uważa się nadal za grobowce osób znaczniejszych (władców feodalnych): Charles, Hastings Encyclopaedia of Religions and Ethics VI, 1913, 726, Forrer, i. w. 36, jakkolwiek brak ku temu wszelkich podstaw. Ani jeden taki tumulus na płaskowzgórzu centralnem nie został dotychczas rozkopany, a na powierzchni ich, inaczej niż hüjüków, brak jakichkolwiek pozostałości starożytnych, któreby pozwoliły ustalić chronologję tych formacyj. Niewiadomo, wobec tego, czy to, co kryją tumulusy, pochodzi wyłącznie z epoki hetyckiej, czy też należy również do czasów późniejszych. Nie jest zresztą koniecznem, aby wszystkie tumulusy powstać musiały z identycznych resztek starożytnych. Strażnicami wojskowemi z czasów hetyckich (str. 32 uw. 108) nie są one w każdymbądź razie.

[25]) Popow, Извѣстия на българскато археологическо дружество VI, 1916—1918, 72 n., Rey, Observations sur les premiers habitats de la Macédoine I, 1921, 17 n., Casson, Macedonia, Thrace and Illyria 1926, 120 nn., Wilke, Reallexikon der Vorgeschichte VII, 1926, 349 n.

znaczenie podstawowe, że ta druga grupa formacyj nie zawiera nigdy szczątków osiedli. Hüjüki posiadają zresztą swą zupełnie specjalną fizjognomję, dzięki czemu określenie ich, jako takich, nie może nigdy podlegać pomyłce. Jako twory sztuczne odcinają się one wyraźnie od gruntu, na którym się wznoszą i, dzięki temu, z pierwszego nawet rzutu oka nie mogą być wzięte za wyniosłości naturalne, stanowiące z terenem jedną organiczną całość. W rozmiarach, t. zn. w wysokości i średnicy obwodu kopców zachodzą duże wahania, przyczem sama wielkość kopca nie daje najmniejszych podstaw do wniosków o rozległości osiedla, które się w nim kryje. Ta sama uwaga dotyczy kształtów hüjüków, które są albo okrągławe, albo wydłużenie owalne, o wierzchołku silniej kulistym, lub też bardziej spłaszczonym, w każdym razie zaokrąglone u góry. Charakterystyczną jest przedewszystkiem ich szara barwa, dzięki której każdy kopiec już z pewnej odległości wyróżnia się na tle swego naturalnego otoczenia. Zawdzięcza on ją tym składnikom, z których powstał, a więc odpadkom kulturowym, gruzowi, na który złożyły się w dużej mierze cegły z suszonej gliny, główny materjał budowlany w Anatolji, oraz prochowi, naniesionemu na opuszczone ruiny. Wegetacja na powierzchni kopców jest naogół słaba, nie różniąca się od tej, jaka pokrywa stepowe części płaskowzgórza, ale rzadsza [26]).

Resztki kulturowe, stale rozrzucone na powierzchni kopców, pozwalają, przy pierwszem już zetknięciu, określić je jako formacje sztuczne. Są to przeważnie ułamki naczyń, ponieważ wszelkie przedmioty, które wydają się nieco wartościowsze, uprzątane są natychmiast przez mieszkańców pobliskich wiosek w celu spieniężenia. Niemal każde draśnięcie łopatą powierzchni kopca może dać sporą garść rozmaitych starożytności, bez tego trudno jednak natrafić na większe i lepiej zachowane przedmioty. Nie ulega przytem wątpliwości, że liczne antyki anatolijskie nieznanego pochodzenia, które drogą handlu dostały się do zbiorów europejskich i amerykańskich, lub które nabyte zostały po wsiach i miasteczkach Anatolji przez podróżników, pochodzą właśnie z hüjüków, skąd wydobyte zostały albo przypadkowo, albo podczas poszukiwań materjału budowlanego przez krajowców, którzy improwizują sobie często na kopcach „kamieniołomy" [27]).

Znaczny wśród znalezisk ceramicznych na kopcach odsetek naczyń malowanych daje wszystkim wogóle produktom pozory przynależności do czasów hetyckich, skutkiem czego *Forrer*, chociaż mówi sam o możliwości rozróżnienia tylko zgrubsza pomiędzy tem, co rzymskie, a tem, co przedrzymskie [28]), określa bez wahania wszystkie bez wyjątku kopce jako ruiny osiedli hetyckich [29]). W myśl tego poglądu kształt kopców byłby bezpośrednio zależnym od kształtu i rozplanowania samych osiedli i tu usiłuje Forrer natychmiast wyprowadzić ogólniejsze wnioski o strukturze i warownym charakterze miast

[26]) Powyższy opis daję na podstawie autopsji kilkunastu kopców, które oglądałem podczas pobytu mego w środkowej Anatolji. Zebrana na nich ceramika znajduje się obecnie w *Państwowem Muzeum Archeologicznem* w *Warszawie*, p. Dodatek II, str. 46 n. i tab. I i II, 1—4.

[27]) Oczekiwać trzeba, że ożywienie się badań archeologicznych w Azji Mniejszej wpłynie równocześnie na wzmożenie się rabunkowej eksploatacji kopców, która dzięki stosunkom miejscowym, z wielką dla nauki szkodą, ma zgóry zapewnioną bezkarność.

[28]) Forrer, j. w. 39.

[29]) W podobny sposób postępuje Götze, Archiv für Orientforschung IV, 1927, 29 nn., który dwa stwierdzone przez siebie w czasie podróży w kwietniu 1926 r. do Boghazköj kopce określa a priori jako „zwei unbekannte hethitische Fundstätten".

anatolijskich w epoce hetyckiej. W ten sposób wyłożona jest w formie nader pociągającej syntezy cała teorja o grodach obronnych hetyckich, jednakże bez przedłożenia koniecznego w takim wypadku materjału faktycznego z poszukiwań terenowych. Zasadniczy błąd tej hipotezy polega w pierwszym rzędzie na tem, że Forrer niedostatecznie uwzględnił, iż na kopcach anatolijskich poza niezmiernie charakterystyczną ceramiką malowaną, nazywaną hetycką, napotyka się gatunki z innych, nie tylko wcześniejszych, ale przedewszystkiem późniejszych (jako bliższych powierzchni kopca) okresów, a więc rzymską *terra sigillatę* oraz ceramikę *bizantyjską* i resztki *osmańskie*, jak to stwierdził zresztą w czasie swej podróży *von der Osten* [30]). Należy niemniej wziąć pod uwagę, że wśród znalezisk z *Boghazköj*, już przed laty, pewien gatunek ceramiki malowanej, ze względu na wyraźne pokrewieństwo z naczyniami kultury późno-lateńskiej z Galji i Czech, określony został, jako ceramika „galacka" [31]), temsamem więc okazał się produktem epoki znacznie późniejszej od tej, w której istniało państwo hetyckie. Możliwem jest przeto w zupełności, że podobne wyroby dałyby się stwierdzić również na kopcach anatolijskich, zwłaszcza na tych, które położone są w zachodniej części centralnego płaskowzgórza [31a]). Ostateczny cios zadają wreszcie hipotezie Forrera wyniki wykopalisk na kopcu koło *Aliszar*, prowadzone z ramienia *Instytutu Orjentalistycznego* w *Chicago* w 1927 r. przez *von der Osten*'a, które wykazały, że odkopana osada zamieszkiwana była bez przerwy od czasów n e o l i t u do

---

[30]) V o n d e r O s t e n, j. w., 19 n.

[31]) Z a h n, Archäologischer Anzeiger XXII, 1907, 226 nn. — Zdaniem jego me byłaby to ceramika, przyniesiona przez *Galatów* do Azji Mniejszej, ale powstała już na gruncie mniejszoazjatyckim, pod wpływem oddziaływań hellenistycznej, a podobieństwo jej do wyrobów późno-lateńskich byłoby zrozumiałe w świetle domniemanych związków Celtów anatolijskich z ich zachodnimi współplemieńcami. Rezerwa w tej kwestji wydaje mi się o tyle konieczną, że ceramika ta nie jest jeszcze opublikowana. Należy narazie wziąć pod uwagę, że znamy taki gatunek ceramiki w centralnej Azji Mniejszej (również w *Gordion*, p. K ö r t e, Gordion, Ergebnisse der Ausgrabung im Jahre 1900. V. Ergänzungsheft des Jahrbuchs des Deutschen Archäologischen Instituts, 1904, 182 nn., 120, Nr. 42 i 181, Nr. 21 nn.), który nawiązuje do ceramiki hellenistycznej, bez względu czy istnieje możliwość przypisania go Galatom. Innego rodzaju znaleziska *celtyckie* z Azji Mniejszej są jeszcze nader rzadkie, por. zestawienia: Z a h n, Archäologischer Anzeiger XXII, 1907, 233 n.

[31a]) C h a n t r e, Mission en Cappadoce 1898, 68 przypisuje 11 kopców na północ od *Angory* Galatom, tylko na tej podstawie, że w jednym z nich (j. w., fig. 48) znalazł bransoletę z ciemnoniebieskiej pasty szklanej, typowo środkowo-lateńską. Dowodzi to jedynie, że dany kopiec, jak zapewne i inne na tym obszarze, musi mieć warstwę z wyrobami galackiemi. Na jednym z takich kopców (tumulus ?) w okolicy Angory prowadzone były ostatnio badania przez *Th. Macridi*'ego, o których, poza tem, że dały szkielet koński, nic bliższego nie wiadomo, p. von der O s t e n, j. w., 74 nn., fig. 79 n, F o r r e r, j. w., fig. 20 i K r e n c k e r, Eindrücke von den letzten Ausgrabungen des Deutschen Archäologischen Instituts in Angora und Aizani 1927, 18. Nie jest wykluczonem, że był to g r ó b k o n i a, dotąd na terenie Anatolji nieznany. W sąsiedniej *Armenji* obrządek grzebania koni poświadczony jest przez napis króla Chaldów, *Menua* (810—778 r. prz. Chr.): M i e s z c z a n i n o w, Доклады Академии Наук СССР 1929, B, 34 nn. Przedtem znaliśmy ten rytuał wyłącznie u *Scytów:* S c h m i d t, Prähistorische Zeitschrift XVIII, 1927, 13 nn. Jako wcześniejszy od inwazji scytyjskiej do Armenji i Azji Mniejszej (VII w. prz. Chr.), jest on tam niewątpliwie związany z jakąś autochtoniczną grupą etniczną pocz. I tys. prz. Chr.

wczesno-osmańskich[32]). Kopiec ten, jak niewątpliwie i wszystkie inne, nie uformował się z pozostałości jednej tylko epoki, ale powstał z kilku kolejno po sobie następujących warstw, których mury mówią o tych wszystkich zmianach i przeobrażeniach, jakie przeszło osiedle w ciągu kilku tysiącleci swego istnienia. Rzecz prosta, iż trudno w tych warunkach z kształtów i wymiarów kopca wyprowadzać jakiekolwiek wnioski o kształcie i rozplanowaniu osiedla w fazie, której odpowiada jedna z najniższych jego warstw[33]).

Dzięki wykopaliskom pod *Aliszarem* możemy już dzisiaj z całą stanowczością stwierdzić brak wszelkiej przerwy w zamieszkaniu osad anatolijskich od neolitu do czasów wczesno-osmańskich. Innemi słowy, znajdujemy tu ciągłość zaludnienia, którą przyjąć trzeba niewątpliwie i dla wszystkich innych hüjüków, ze względu na podobieństwo znalezisk. Nie ulega przytem wątpliwości, że owo przetrwanie wielu osiedli starożytnych do samego schyłku średniowiecza tłumaczy się pewnym kompleksem dogodnych warunków naturalnych, jakiemi się odznaczały dane miejscowości. Charakterystycznem niezmiernie jest w tym wypadku zwłaszcza to, że przeważna część dzisiejszych wsi i osad Anatolji położona jest w sąsiedztwie najbliższem kopców, czyli osiedli starożytnych. Zaobserwować możemy to zjawisko zresztą nie tylko w samem wnętrzu kraju, lecz także na jego zachodniej peryferji[34]). W pewnych nawet wypadkach wioski współczesne rozmieszczone są na samym wierzchołku kopca, czyli, że tworzą one w ten sposób jakby najwyższą, żywą ciągle warstwę osiedla, biorącego początek w epoce neolitycznej. Zupełnie podobnie niektóre dzisiejsze miasta Anatolji, jak np. *Angora*[35]), zajmują tereny, które conajmniej

---

[32]) Kopiec koło *Aliszar*: von der Osten, j. w., fig. 29 n.; co do wykopalisk: Przeworski, Archiv für Orientforschung IV, 1927, 152 nn. — Rezultaty kampanji 1928 r. nie są mi jeszcze znane.—W 1926 r. przedsięwziął von der Osten, j. w., 95 n. wykopaliska próbne na kopcu pod *Kandlidża*, ok. *Dżiblak*, które dały sześć warstw, m. i. dwie najgłębsze „hetyckie" oraz jedną z bliższych powierzchni z *terra sigillatą*.

[33]) Nawet wnioskowanie z wzajemnego stosunku kształtów i zawartości odkopanych hüjüków o zawartości innych nietkniętych na podstawie ich kształtów byłoby dużem ryzykiem naukowem, tem mniej więc usprawiedliwione są hipotezy *Forrer*'a, oparte na słusznem skądinąd założeniu, że „die Form der Hüjüks hat keine anderen als innere Entstehungsursachen" (j. w., 33).

[34]) T. np. Hartmann, Im neuen Anatolien 1928, 56 wskazuje na *Szar-Hüjük*, położony ok. 3 klm. na półn.-wschód od *Eski-Szechir*, jako na osiedle frygijskie. — Analogiczny stan rzeczy stwierdzamy na obszarze tracko-macedońskim i północno-syryjskim.

[35]) Forrer, art. Ankuva, Reallexikon der Assyriologie I, 2, 1929 przypuszcza, że *Ankuva*, wymieniona w tekstach z Boghazköj, jako jedna z trzech zimowych rezydencyj królów hetyckich, byłaby późniejszą Ἄγκυρα (*Angorą*). W samej Angorze pozostałości hetyckich dotychczas nie ujawniono. Natomiast podczas pobytu mego w tem mieście (p. Dodatek I, str. 46), znalazłem w murze cytadeli blok kamienny (w. 50 cm., sz. 35 cm.), pokryty zwietrzałą płaskorzeźbą w stylu niewątpliwie *hetyckim*, bliskim zabytkom z *Hüjük*. Przedstawia ona postać ludzką w obuwiu zakrzywionem, zwróconą w prawo. Prawa ręka opuszczona jest swobodnie w dół, lewa wyciągnięta przed siebie, trudno jednak rozeznać, co trzyma. Niestety nie udało mi się sporządzić fotografji tego nieznanego dotąd zabytku. Pochodzi on, najprawdopodobniej, z niewidocznych już dzisiaj ruin jakiejś budowli hetyckiej, która istniała na terenie Angory, póki szczątki jej, podobnie jak pozostałości rzymskie i bizantyjskie, nie zostały zużyte przez Seldżuków (?) przy naprawie murów cytadeli angorskiej, p. o tem artykuł popularny: Stara Angora, Tęcza III, 1929. Nr. 6.

od II tys. prz. Chr. dawały dogodne warunki dla większych osiedli, może również o charakterze miejskim. Faktycznie więc wyraźnej przerwy w zasiedleniu znacznej części pojedynczych punktów Anatolji niema, tak, jak jej być nie może w kraju, wziętym jako całość. Napotykane na powierzchni kopców i ujawnione w najwyższej warstwie pod Aliszarem resztki *osmańskie* dowodzą tylko, w zupełnej skądinąd zgodzie z wynikami badań historycznych, że napływ świeżego elementu osmańskiego do osad Azji Mniejszej dokonywał się początkowo w powolnem stosunkowo tempie i że ten element już w pierwszem stadjum swojej ekspansji mieszał się w pokojowy zupełnie sposób z zamieszkującą je ludnością dawniejszą [36]). Niema zatem w tym procesie nic z gwałtownych przewrotów etnicznych, lecz jest on wyłącznie wynikiem odludnienia siedzib dawniejszych i następnie założenia nowych przez szybko wzrastających w liczbę przybyszy. Należy ponadto wziąć pod uwagę, że przez całe, z niewielkiemi przerwami, średniowiecze Azja Mniejsza była terenem nieustannych wojen, inwazyj nieprzyjacielskich, przesunięć etnicznych, powstawania i zanikania coraz to nowych organizmów państwowych. Wszystkie te przemiany i niepokoje musiały się odbić w bardzo niekorzystny sposób na stanie osadnictwa kraju. Dopiero po ostatnim kataklizmie, — inwazji *Tamerlana* (1402 r. po Chr.), następuje w Azji Mniejszej, tworzącej odtąd w całości prowincję państwa ottomańskiego, ustalenie się normalnych stosunków na przeciąg kilku stuleci, sprzyjające ponownemu podniesieniu się osadnictwa i zaludnieniu wyniszczonych obszarów. Jeżeli zatem proch zasypał leżące już w gruzach i opustoszałe osiedla, wskazuje to wyłącznie, że te niegdyś zamieszkałe ośrodki Azji Mniejszej pozostawione zostały swemu losowi przez nowych władców kraju, *Turków osmańskich*, którym niewątpliwie dogodniej było osiedlić się w najbliższem ich sąsiedztwie, niż je odbudowywać. Nowi bowiem przybysze nie zwykli obejmować w swe posiadanie siedzib, opuszczonych przez dawną ich ludność, lecz wolą założyć sobie świeże, — zjawisko, które dzisiaj na terenie Azji Mniejszej daje się również zaobserwować niejednokrotnie. Opustoszałe po greckich i ormiańskich uchodźcach wioski lub domostwa [37]) pozostają niezajęte przez *mohadżirów*, którzy w pobliżu tuż urządzają sobie nowe siedziby. Zapadaniu się wyludnionych mieszkań ludzkich sprzyja w Azji Mniejszej specjalnie nietrwałość materjału budowlanego, suszonej na słońcu z gliny cegły (*kerpidż*); wszystko natomiast, co daje się zużytkować przy nowej budowie zostaje, z ruin uprzątane [38]). To też dziś nadal w każdej niemal położonej w pobliżu kopca wiosce

---

[36]) Por. Hartmann, Im neuen Anatolien 1928, gdzie kwestja ta została szeroko przedstawiona w związku z ostatniemi badaniami historycznemi. Czasy wczesno-osmańskie interesują dzisiaj żywo badaczy, czego dowodem są specjalne poszukiwania w tym kierunku, p. Taeschner, Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft 82, 1928, 83 nn., zagadnieniom osadnictwa w tym okresie nie poświęcono wszakże dotąd należytej uwagi.

[37]) Świątynie nie są jednakże pozostawiane w stanie opuszczonym, lecz przerabiane na meczety, w dążeniu do utrzymania ciągłości kultu w poświęconem miejscu.

[38]) Jest to zjawisko powszechne na Wschodzie. Wystarczyłoby przewertować starsze relacje podróżników w Azji Mniejszej, aby przekonać się, jak wiele ruin starożytnych znikło w taki sposób z powierzchni ziemi. T. np. materjał starożytny z *Kara-Hissar* koło *Hüjük* zużyty został dla fortecy *Sulejmana* w *Czorum*: Hamilton, Researches in Asia Minor I, 1842, 378, Anderson, Studia Pontica I, 1903, 7. — Mamy prawo przypuszczać, że większość pozostałości starożytnych zginęła wskutek tego dla nas bez śladu.

anatolijskiej cegła suszona pomieszana jest ze starożytnem materjałem kamiennym z rozmaitych epok, a monumentalne resztki architektoniczne, jak kapitele, architrawy, części kolumn, nieraz także fragmenty inskrypcyj, leżą często w zaniedbaniu lub zdobią, jako kamienie nagrobkowe, cmentarze muzułmańskie.

Nie należy wszakże wnioskować z powyższego, by wszystkie bez wyjątku kopce anatolijskie zawierać miały osiedla, które dotrwały do czasów wczesno-osmańskich. Niektóre osady opustoszeć mogły przecież nieco wcześniej, inne zaś musiały zmarnieć i zredukować swą powierzchnię zabudowaną. To ostatnie zjawisko mogło mieć niewątpliwie miejsce w średniowieczu, które w stosunku do epoki rzymskiej i poprzednich było okresem wyraźnego upadku. Charakterystycznem jest np., że wykopaliska czechosłowackie w *Kültepe* pod *Kajsari* w 1925 r.[39]) nie ujawniły zupełnie resztek bizantyjskich[40]) i seldżuckich. Możliwe są w tym wypadku dwie ewentualności: albo osada istniejąca w tem miejscu w czasach rzymskich, opuszczona była wtedy zupełnie, albo też zajmowała ona w epoce bizantyjskiej, w stosunku do terytorjum swego w starożytności, przestrzeń znacznie szczuplejszą. Nie byłoby to drugie wykluczone z tego względu, że w *Kültepe* odkopane zostały tylko nieznaczne fragmenty rozległego niegdyś miasta *Kaneš*[41]), wskutek czego pozostałości bizantyjskie znajdować się właśnie mogą ponad temi jego dzielnicami, które pozostały nietknięte.

Natomiast tak, jak kopiec koło *Aliszar* oraz inne nierozkopane jeszcze osiedla, posiada *Kaneš* warstwę rzymską, z której pochodzą rozmaite charakterystyczne dla tej epoki znaleziska przypadkowe, zachowane w muzeach, jak np. ułamki *terra sigillaty*[42]), lub naczynia butelkowe[43]). W samym terenie jest kultura rzymska nader słabo reprezentowana. Nie wykazały jej w nad wyraz niesystema-

---

[39]) Hrozný, Syria VIII, 1927, 1 nn. Przedtem Illustrated London News, Nr. 4563, 2 paźdz. 1926, 600 n., The Central European Observer IV, 1926, 527 nn. oraz Comptes-Rendus de l'Académie des Inscriptions 1926, 162 n.

[40]) Nie znalazł ich tam do tej pory nikt. Por. Zimmerer (= Levidhis), Berliner Philologische Wochenschrift XX, 1900, 667 n., który, opisując przypadkowe odkrycie wieśniaków na *Kültepe*, zaznacza, że „przedmiotów chrześcijańskich" nie stwierdzono.

[41]) Dla uniknięcia częstych nieporozumień, podkreślam, że sam kopiec nazywają krajowcy obecnie *Kültepe*, a zamieszkałą przez nich w sąsiedztwie wioskę — *Kara-Hüjük* lub *Kara-Ew*.

[42]) *Louvre*, AO 9827/28: Genouillac, Céramique Cappadocienne I, 1926, 84, tab. 1, 2 i 17, 13. We fragmentach tych nie rozeznał on terra sigillaty i nie zwrócił należytej uwagi na obecność tego produktu w Azji Mniejszej, t. np. w *Gordion*: *Körte*, Gordion. Ergebnisse der Ausgrabung im Jahre 1900, V. Ergänzungsheft des Jahrbuchs des Deutschen Archäologischen Instituts 1904, 195. — Występuje terra sigillata współcześnie w Europie tam wszędzie, gdzie dotarło panowanie lub kupiec rzymski, a więc w Niemczech półn., Skandynawji, na Węgrzech, jak również na ziemiach Polski i w Prusiech Wschodnich: Antoniewicz, Przegląd Archeologiczny II, 1922, 88 nn., jako import wytwórni zachodnich. Natomiast na Ukrainę promieniują wyłącznie wyroby fabryk pergameńskich: Knipowitsch, Untersuchungen zur Keramik römischer Zeit aus den Griechenstädten an der Nordküste des Schwarzen Meeres I, 1929, 12 nn. (= Materialien zur römisch-germanischen Keramik IV). Dalsze badania pozwolą niezawodnie ustalić, że terra sigillata, znajdywana w głębi Azji Mniejszej, pochodzi również z tego samego ośrodka produkcji, t. j. z *Pergamon*.

[43]) *Louvre*, AO 9759/9760: Genouillac, j. w. I, 1926, 74.

tyczny sposób prowadzone poszukiwania *Chantre*'a w 1893/4 r.[44]) i powierzchowne badania *Winckler*'a w 1906 r. [45]), a wykopaliska z 1925 r. ujawniły tylko ruiny kilku zabudowań, których datowanie na epokę hellenistyczno-rzymską wydaje się w zupełności zapewnione, dzięki znalezionym tam ułamkom posążków terakotowych. Zajmują zabudowania te, narazie przynajmniej, stanowisko zupełnie odosobnione, jakkolwiek wiążą się z innemi pozostałościami na terenie *Kültepe* w jednolitą, dość wyraźnie określoną i odgraniczoną warstwę [46]).

W odniesieniu do ruin epoki poprzedniej, domostwa okresu hellenistyczno-rzymskiego wznoszą się bezpośrednio na zabrukowanym dziedzińcu wielkiej budowli, której mury w niektórych punktach wystają nawet ponad powierzchnię kopca, a którą *Hrozný* odnosi bezwzględnie do czasów *hetyckich* (XV—XIII w. prz. Chr. [47]), jakkolwiek nie jest ona datowana przez charakterystyczną dla tego okresu ceramikę lub inne wyroby. Prawdopodobnie budynek ten zamieszkały był nadal w okresie następnym, pohetyckim. Na to wskazuje nasampierw brak warstwy pośredniej pomiędzy daną budowlą, a zabudowaniami z epoki hellenistyczno-rzymskiej; warstwa ta odpowiadaćby winna warstwie pohetycko-przedrzymskiej, jaka ustalona została w *Aliszarze* [48]) i której resztki znaleziono również w *Boghazköj* [49]), przedewszystkiem wspomnianą już ceramikę *„galacką"* [50]). Przemawia za naszem przypuszczeniem i to, że w murze tej budowli znalazł się, użyty jako materjał budowlany, zachowany częściowo reljew hetycki [51]). Trudno sobie jednak wyobrazić, aby to stać się miało w epoce hetyckiej, gdyż wiadomo, że na Wschodzie zużytkowuje się w taki sposób zazwyczaj resztki z czasów ubiegłych. Zapewne więc reljew ten wzięty został przez późniejszych władców *Kaneś* dla odbudowy budynku po wielkim pożarze, jaki zniszczył go z początkiem XII w. prz. Chr.

Pożar ów pozostaje w związku z inwazją ludów północnych, idących z półwyspu Bałkańskiego, która obaliła monarchję hetycką. Zupełnie ścisłe datowanie tego wydarzenia nie jest możliwe, z braku odpowiednich źródeł. Symptomy rozkładu i upadku państwa hetyckiego u schyłku XIII w. prz. Chr. są już widoczne z t. zw. aktu oskarżenia króla *Arnuvandaš*'a IV (ok. 1230—1215 r. prz. Chr.) przeciw *Madduvattaš*'owi, dynaście kraju

---

[44]) Chantre, Bulletin de la Société d'Anthropologie de Lyon XVII, 1899, 101 nn. oraz Mission en Cappadoce 1898, 74 nn.

[45]) Winckler, Orientalistische Literatur-Zeitung VIII, 1906, 634.

[46]) Twierdzenie Forrer'a, j. w. 41, że osadnictwo rzymskie i bizantyjskie na obszarze Azji Mniejszej nie dało wystającej ponad powierzchnię gruntu warstwy, mija się przeto całkowicie z istotnym stanem rzeczy.

[47]) Być może, że była to świątynia, ponieważ *Kaneš* w czasach hetyckich był przedewszystkiem ważnem centrum religijnem. Nie jest przeto wykluczonem, że będzie można tam odnaleźć również archiwum kapłańskie z tej epoki.

[48]) Należy zaznaczyć, iż Forrer, j. w., passim nie zwrócił uwagi na konieczność istnienia takiego okresu w dziejach osadnictwa Anatolji i pozostawił lukę między Hetytami a Rzymianami zupełnie otwartą, bez wypowiedzenia się, jak sobie przedstawia sprawę zasiedlenia kraju w przeciągu zgórą jednego tysiąclecia.

[49]) Puchstein, Boghazköi 1912, 173. Głowę hellenistycznej statuetki terakotowej wymienia nadto Winckler, Mitteilungen der Deutschen Orient-Geselschaft 35, 1907, 59.

[50]) J. w. str. 15 uw. 31.

[51]) Hrozny, Syria VIII, 1927, tab. II, 1.

Zippasla (=późn. *Karja*[52]), lecz jeszcze t. zw. stela zwycięstwa faraona *Merenptah* (ok. 1225-1215 r. prz. Chr.) wspomina wyraźnie, że „Hetyci są w spokoju"[53]). Dopiero pap. *Greene* z 5 r. *Ramzesa III* (ok. 1190 r. prz. Chr.) donosi o wielkim pochodzie ludów północnych, którego ofiarą padły kraje *Hatti, Kode*[54]), *Karkemiš i Alašja*[55]). Wskazuje to zarazem na kierunek wędrówki, która poprzez Azję Mniejszą i półn. Syrję dosięga Cypru i kraju Amorytów. Przejście tej inwazji pozostawiło wyraźne zupełnie ślady zniszczenia w osiedlach zachodniej Anatolji, jak *Hanaj-Tepe* w Troadzie i *Boz-Hüjük* we Frygji[56]) i jej to przypisać trzeba spalenie *Hattušaš*, stolicy państwa hetyckiego w miejscu dzisiejszego *Boghazköj*, gdzie zabudowania okresu pohetyckiego wznoszą się na zgliszczach epoki poprzedniej[57]). Uległo przytem zagładzie archiwum królewskie[58]) podobnie jak to się już niegdyś stało w XV w. prz. Chr. podczas wtargnięcia ludu *Kaška* w granice kraju Hatti[59]). Ofiarą tego najścia ludów północy paść musiało również miasto *Kaneš*. Dowodzą tego w pierwszym rzędzie ślady pożaru[60]), stwierdzone na murach omawianej budowli i odnalezione już poprzednio przez *Chantre*'a w kilku innych punktach kopca w postaci znacznej ilości zwęglonego drzewa i zwapnionych kamieni[61]) następnie ujawnione przez *Grothe*'*go* gliniane odbitki pieczęci hetyckich, zczernione zupełnie[62]). Podobne ślady pożaru, którego pastwą pada warownia osady, widoczne są w hüjüku pod *Aliszarem*. Takiemiż zgliszczami zaznaczony jest zapewne jeszcze w wielu innych ośrodkach koniec epoki hetyckiej. Dzięki temu nie mamy obecnie powodu przypuszczać, że *Kaneš* zniszczony został przez wybuch

---

[52]) Götze, Madduvattas (Mitteilungen der Vorderasiatisch-Aegyptischen Gesellschaft XXXII, 1) 1928, 158 n.

[53]) Breasted, Ancient Records of Egypt III, 617, por. Jirku, Altorientalischer Kommentar zum Alten Testament 1923, 48.

[54]) Kraj nad zatoką *Issos*, p. S. Smith, Journal of Egyptian Archaeology VIII, 1922, 46 n.

[55]) Müller, Asien und Europa nach altägyptischen Denkmälern 1893, 360, Breasted, Ancient Records of Egypt IV, 64. Rozbiór krytyczny źródeł, dotyczących ludów północnych: Smoleński. Rozpr. Wydz. hist.-filoz. P. A. U., LV, 1912, 235 nn.

[56]) Schachermeyr, Mitteilungen des Athenischen Instituts XLI (1916) 1928, 375 nn. i Reallexikon der Vorgeschichie XIV, 1928, 315.

[57]) Schachermeyr, Mitteilungen des Athenischen Instituts XLI (1916) 1928, 389, Bilabel, Geschichte Vorderasiens und Aegyptens I, 1927, 162.

[58]) Von der Osten, j. w., 38 nn., utrzymuje, że zdobywcy Hattušaš, zawładnąwszy miastem, zrzucili, ze skały archiwum królewskie, czemu właśnie tabliczki zawdzięczają ten stan fragmentaryczny, w jakim do nas doszły. W takim razie budowla, pod którą zostały one znalezione, byłaby nie hetycką, lecz z okresu następnego. Hipoteza ta, naszem zdaniem, ma w sobie dużo prawdopodobieństwa, ale nowe poszukiwania na miejscu, dla wyświetlenia tej oraz innych jeszcze kwestyj, stają się obecnie niezbędne w Boghazköj.

[59]) Za panowania *Tudhaliaša* II (po 1450 r. prz. Chr.), kiedy spalone zostało przez nich *Hattušaš*, p. Götze, Das Hethiter-Reich (Der Alte Orient 27, 2) 1928, 26, a nie, jak przypuszcza Forrer, Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft 76, 1922, 182, ok. 1300 r. prz. Chr.

[60]) Zwrócił już na nie uwagę Belck, Zeitschrift für Ethnologie XXXIII, 1901, Verh. 489 n.

[61]) Chantre, Mission en Cappadoce 1898, 74 n., 77, 90.

[62]) H. Grothe, Beiträge zur Kenntnis des Orients VII, 1909. 107 n., Meine Vorderasien-Expedition I, 1911, 291 n.

pobliskiego, dziś już nieczynnego wulkanu [63]), *Erdżias Dagh*, a wielkie bryły lawy skamieniałej, znajdywane na *Kültepe*, użyte były niewątpliwie wyłącznie jako materjał budowlany. I tu zatem, jak wszędzie w Anatolji, warstwa hetycka odgraniczona jest od następującej po niej zupełnie wyraźnie.

Osiedla starożytne, którym odpowiadają dzisiejsze hüjüki, przetrwały upadek monarchji hetyckiej na przełomie XIII—XII w. prz. Chr. Początki ich, jak zaznaczyłem powyżej, odnieść należy do epoki neolitycznej. W *Kaneš-Kültepe* znalazł *Chantre* wyroby przemysłu neolitycznego [64]), a kopiec koło *Aliszar* posiada, jako najgłębszą, warstwę neolityczną. Również w *Hattušaš - Boghazköj* ujawniono przedmioty z tego okresu [65]). Analogiczne stosunki dadzą się z wszelką pewnością wykryć w pozostałych kopcach Anatolji [66]), tak, że zaczątki osadnictwa sięgać muszą na całym jej obszarze czasów neolitycznych, podobnie jak to ma miejsce w krajach sąsiednich: *Syrji* północnej [67]), *Armenji* [68]) i *Macedonji* [69]).

Czasy, na które przypada panowanie hetyckie, wyznaczone są na tej podstawie stratygraficznie już z dużą ścisłością w ramach chronologji ogólnej osadnictwa w Anatolji. Obecność w osiedlach starożytnych warstw wcześniejszych od epoki hetyckiej rozstrzyga zarazem zasadniczą kwestję, wskazuje bowiem, że założenie ich poprzedziło sformowanie się państwa hetyckiego. Do tych samych wyników prowadzą, jak się niezwłocznie przekonamy, rozważania historyczne.

---

[63]) Znamiennym jest zupełny brak cenniejszych przedmiotów na *Kültepe*, co świadczy, że miasto zostało złupione przez najeźdźców. Przy zalaniu przez lawę, znalazłyby się one pod jej skorupą. O *Erdżias Dagh* p. Penther, Reise in das Gebiet des Erdschias Dagh (Abhandlungen der Geographischen Gesellschaft in Wien VI) 1905 i Sawicki, Przegląd Geograficzny VIII, 1928, 52 nn.

[64]) Chantre, Mission en Cappadoce 1898, 78 n.; Winckler, Orientalistische Literatur-Zeitung VIII, 1906, 634 wymienia również kilka młotków kamiennych.

[65]) Znaleziska, do tej pory niepublikowane, miałem sposobność oglądać w Muzeum w *Konstantynopolu*.

[66]) Chantre, j. w., 121 nn. zestawia szereg znalezisk pojedyńczych ze środkowej Anatolji; część ich znajduje się obecnie w *Louvre* (26 siekierek kamiennych). Inne przedmioty, zebrane przez *Cornell Expedition*, publikuje bez podania miejsca znalezienia Olmstead, History of Assyria 1923, fig. 10. — Siekierki są zazwyczaj z twardego kamienia gładzonego, inne narzędzia z *obsydjanu*, który w Azji Mniejszej zastępuje nieznany tam krzemień. Zagadnienie obsydjanu na obszarze Azji Mniejszej streścił ostatnio Wainright, Ancient Egypt 1927, 78 nn., tamże 81 mapa.

[67]) Andrae, Reallexikon der Vorgeschichte VIII, 1927, 158 wymienia z wyrobów neolitycznych na obszarze Syrji półn. tylko ostrze strzały z *Zendżirli*, akcentując zupełny ich brak w innych ośrodkach. Wbrew temu należy przytoczyć znaleziska neolityczne z *Karkemiš* (Woolley, Liverpool Annals VI, 1914, 88 i Carchemish II, 1921, 38) i *Sakczegözü* (Garstang, Liverpool Annals I, 1908, 112). Nadto z *Biredżik* pochodą 4 siekierki z kamienia gładzonego (*St. Germain*, Nr. 26577 — 26580) oraz dwie inne z *Surie* (*St. Germain*, Nr. 29615), wszystkie niepublikowane, por. Reinach, Catalogue du Musée de St. Germain II, 1921, 57.

[68]) Znaleziska z *Wan* (siekierki i młoty kamienne, narzędzia z krzemienia) w *Konstantynopolu* są niepublikowane, także dwie siekierki w *St. Germain*.

[69]) T. np. Rey, Observations sur les premiers habitats de la Macédoine II, 1922, tab. XXXIX nn. — Należy podkreślić, iż kultura neolityczna całego obszaru od Syrji półn., Armenji i Kaukazu po Macedonję wykazuje niemal zupełną jednorodność. Wzmiankowane już siekierki asymetryczne i buławy kamienne nasuwają się jako najbardziej charakterystyczne wyroby epoki. Dalsze rozważania typologiczne będą mogły ugruntować nasze spostrzeżenia, dokonane na podstawie materjałów, przeważnie niewydanych.

III. CHARAKTER INWAZJI INDOEUROPEJSKICH HETYTÓW DO ŚRODKOWEJ ANATOLJI.

Epoka neolitu kończy się w Azji Mniejszej ok. 3000 r. prz. Chr. Następujące po niej III tys. prz. Chr. należy właściwie do dziedziny t. zw. *prehistorji relatywnej* [70]). Znaczy to, że brak nam jeszcze w tym okresie dokumentów pisanych z obszaru samej Azji Mniejszej, mimo, że teksty pochodzące z krajów ościennych przynoszą przyczynki do jej dziejów. Zyskujemy również w ten sposób wiadomości, odnoszące się do osadnictwa środkowej Anatolji. Ze źródeł *akkadzkich* z XXVI w. prz. Chr. dowiadujemy się o istnieniu w niektórych osadach na południe od *Kyzył Irmak* faktoryj kupców mezopotamskich, przyczem wymienione są, jako poważne wówczas ośrodki handlowe, *Kaneš* i *Burušhatum*, występujące niejednokrotnie w późniejszych tabliczkach „kappadokijskich" i hetyckich [71]). Zdaje się że w chwili osiedlenia się tam kupców cudzoziemskich, były to już osady większych rozmiarów, o pewnej przeszłości, których założenie poprzedziło na długo nawiązanie na większą skalę stosunków handlowych pomiędzy Mezopotamją a Azją Mniejszą [72]).

Penetrację akkadzką zmienia z kolei *assyryjska*. Nie posiadamy coprawda bliższych wiadomości, w jaki sposób to następuje, albowiem z tabliczek „kappadokijskich", pochodzących z XXI w. prz. Chr., zapoznajemy się wyłącznie z końcową fazą działalności kupców assyryjskich w osadach Azji Mniejszej [73]). Nadto, z braku jakiejkolwiek wzmianki o Hetytach indoeuropejskich w tych dokumentach, wnioskujemy, że nie było ich wówczas jeszcze wcale na obszarze środkowej Anatolji. Nawzajem, teksty hetyckie, dotyczące XIX—XVIII w. prz. Chr., nie znają zupełnie Assyryjczyków w miastach *Górnego kraju* [74]). Zatem zajęcie go przez Hetytów i usunięcie się stamtąd napływowego elementu assyryjskiego nastąpić musiało w czasokresie, objętym temi dwiema datami, t. zn. mn. w. w XX w. prz. Chr., Nie wynika z tego jednakowoż, aby dla miast mniejszoazjatyckich oznaczać to miało przejście z pod panowania assyryjskiego pod następne hetyckie. Supremacja polityczna państwa staroassyryjskiego nie sięgała nigdy na tak odległe, na północ

---

[70]) Podług terminologji, którą uzasadnił Lehmann-Haupt, Einleitung in die klassische Altertumswissenschaft III, 1914², 64 i Geschichte des Alten Orients 1925³, 37.

[71]) Weidner, Boghazköi - Studien VI, 1922, 57 nn. Albright, Journal of the Society of Oriental Research VII, 1923, 1nn., Dhorme, Revue Biblique XXXIII, 1924, 19 nn. Najważniejszym z tych tekstów jest opowieść na podkładzie historycznym o pochodzie *Sargona* I (2637 — 2582 r. prz. Chr.), króla *Akkadu*, do Azji Mniejszej dla obrony kupiectwa mezopotamskiego w *Kaneš* przed napaścią króla miasta *Burušhatum*.

[72]) Świadczą o tem również neolityczne, znaleziska w *Kaneš*, j. w. str. 21.

[73]) Landsberger, Assyrische Handelskolonien in Kleinasien aus dem III. Jht. (Der Alte Orient 24, 4) 1925. O tabliczkach „kappadokijskich" jako dokumentach historycznych: Lewy, Nachrichten der Giessener Hochschulgesellschaft VI, 1927, 351 nn. — Popularnie przedstawiłem sprawę tę w artykule: Assyryjczycy w Azji Mniejszej u schyłku III tysiąclecia przed Nar. Chr., Wiedza i Życie III, 1928 633, nn.

[74]) Pod tą nazwą występuje już w tabliczkach „kappadokijskich" ta część Anatolji, w której miastach Assyryjczycy założyli swe faktorje, i utrzymuje się poprzez czasy hetyckie aż do I tys. prz. Chr.: Götze, Kleinasien zur Hethiterzeit 1924, 13, Lewy, Reallexikon der Vorgeschichte VI, 1926, 217.

odeń położone obszary [75]). W miastach Górnego kraju stanowili wówczas Assyryjczycy żywioł wyłącznie kupiecki. Faktorje ich, których sytuacja przypomina pod niektóremi względami położenie Wenecjan i Genueńczyków w Bizancjum i miastach Lewantu w póżnem średniowieczu, tworzyły niezależne, autonomiczne organizacje dla celów czysto handlowych, z pominięciem wszelkiego czynnego udziału w życiu politycznem kraju. Zapewne więc ci obcy przybysze nie mieszkali w przemieszaniu z ludnością tubylczą, lecz skupieni byli wszędzie w swych oddzielnych dzielnicach, co zresztą nie mogło stać na przeszkodzie żywemu bardzo ich kontaktowi z resztą mieszkańców. Taką dzielnicą cudzoziemską była właśnie ta partja *Kaneš*, w której odkopano *bît-kârim* [76]) wraz z archiwum handlowem kupców assyryjskich. Prócz tego ujawnione zostały w Kaneš, wspomniane już, późniejsze znacznie, zabudowania hetyckie [77]). Nie znajdują się one jednakowoż bezpośrednio ponad pozostałościami okresu penetracji assyryjskiej, lecz w zupełnie innej części terytorjum miejskiego. Natomiast nad samemi pomieszczeniami archiwum brak zupełnie następnej warstwy: tabliczki wydobyte zostały nie z kopca, lecz bezpośrednio z pod powierzchni sąsiadującej z nim łąki. Dowodzi to, że ta dzielnica „assyryjska" *Kaneš* nie zabyła zamieszkana w okresie następnym. Pozostawiona ona była niezawodnie swemu losowi z chwilą, gdy pojawienie się indoeuropejskich Hetytów w środkowej Anatolji zmieniło zupełnie układ politycznych sił w kraju, podcięło dotychczasowy kontakt faktoryj handlowych miast anatolijskich z ich metropolją w północnej Mezopotamji, miastem *Assur*, i zmusiło, w tych warunkach, kupiectwo assyryjskie do zaniechania czynności handlowych w Azj Mniejszej. Tem samem egzystencja elementu assyryskiego w miastach tamtejszych utraciła wszelką rację, wobec czego nastąpić musiała reemigracja jego z *Górnego kraju* do ojczyzny mezopotamskiej. Potwierdza to bardzo wyraźnie stan zachowania archiwum handlowego w *Kaneš*: inaczej niż dokumenty późniejszego archiwum królów hetyckich w *Hattušaš*, tabliczki jego doszły nas w całości, wiele z nich w otaczających je kopertach, w tym samym porządku, w jakim niegdyś złożone zostały do archiwum, tworząc t. zw. gniazda. Najwidoczniej pozostawione ono zostało w tym stanie przez opuszczających *Kaneš* Assyryjczyków w miejscu dotychczasowego przechowania, jako objekt pozbawiony dla nich aktualnej wartości. Jako taki, potraktowane zostało archiwum również przez nowych władców *Kaneš*, Hetytów, i zostawione przez nich nietknięte. Brak bowiem w zabudowaniach *bît-kârim* śladów pożaru i zniszczenia, któreby wskazywały na zdobycie miasta w gwałtownej walce; inaczej przecież dzielnica „assyryjska" i jej *bît-kârim* wraz z archiwum nie zostałyby oszczędzone przez zwycięzców. Wszystkie okoliczności przemawiają poprostu za tem, że Hetyci zawładnęli miastem, nie napotykając poważniejszego oporu zbrojnego ze strony

[75]) Tezę istnienia na przełomie XXI/XX w. prz. Chr. państwa wielko-assyryjskiego, sięgającego aż wgłąb Azji Mniejszej, podtrzymuje w dalszym ciągu wyłącznie Lewy, Orientalistische Literatur-Zeitung XXIX, 1926, 750 nn, 963 nn.

[76]) Przez termin *kârum*, poprzedzający w tabliczkach „kappadokijskich" nazwy miast, zamieszkałych przez kupców assyryjskich, należy, prawdopodobnie, rozumieć, w szerszem znaczeniu, ich faktorję, których kupiectwo zrzeszone było w kompanię handlową. *Bît-kârim* (dom kompanji) skupiał więc interesy handlowe zorganizowanego w swej faktorji kupiectwa assyryjskiego w mieście mniejszoazjatyckiem.

[77]) J. w. str. 19.

jego mieszkańców. Odmiennie, niż późniejszy najazd ludów północnych na Azję Mniejszą, pojawienie się Hetytów na centralnem płaskowzgórzu pozbawione jest zupełnie niszczycielskiego charakteru inwazji.

Podobne spostrzeżenie nasuwa się nie tylko w stosunku do *Kaneš*, gdzie wyniki wykopalisk pozwalają na jego tak dokładne sformułowanie. Rozciągnąć je można z dużem prawdopodobieństwem na większość osiedli środkowej Anatolji owych czasów. Pozostaje natomiast niewyjaśnionem w jakich okolicznościach zjawili się tam Hetyci indoeuropejscy. Z całego szeregu faktów językowo-historycznych wynika, że nie są oni autochtonami w Azji Mniejszej, lecz przybyszami z półwyspu Bałkańskiego [78]). Dokładniejsze wyłożenie tych zagadnień uważam za zbędne, ponieważ miałem sposobność w jednej z mych prac poprzednich [79]) przedstawić genezę i przebieg owej inwazji, przyjąć *Trację* za przypuszczalny ostatni jej punkt wyjścia, ustalić chronologję przybycia Hetytów do Azji Mniejszej na ok. 2000 r. prz. Chr. i wskazać na pewne, pozostające w związku z tem przesunięciem etnicznem wydarzenia, jak zburzenie *Troi II*. W identyczny sposób kwestja ta została niedawno przedstawiona przez *Götze*'go [80]), a *Christian* [81]), na podstawie materjału przeważnie ceramicznego, potwierdził w zupełności pogląd mój na współczesność przebiegu inwazji hetyckiej do Azji Mniejszej i achajskiej do Grecji ze wspólnego obszaru kultury naddunajskiej na Bałkanach.

---

[78]) Do takiego samego wniosku dochodzi na podstawie rozważań ściśle lingwistycznych Odé, De uitgangen met *R* van het deponens en het passivum in de indoeuropeesche Talen 1924, 74 nn., przyjmując dla *Tocharów, Traków, Italokeltów, Greków* i *Hetytów* pierwotne wspólne sąsiedztwo w okresie 3000—2500 r. prz. Chr. na terytorjum bałkańsko-ukraińskiem. Badania językoznawcze pokrywają się więc w zupełności z archeologicznemi, wywodzącemi Hetytów indoeuropejskich z zachodnio-pontyjskiego obszaru ceramiki malowanej, odpowiadającego ustalonemu przez *Odé* terytorjum. W szczególności Menghin, Ювилейный Збирник на пошану М. С. Грушевськово I, 1928, 3 nn. przyjmuje *Tocharów* za warstwą panującą kultury ukraińskiej, powstałą z przemieszania się indoeuropejskich zdobywców z miejscową ludnocią podbitą, nieznanej jeszcze przynależności językowej. Tem się niewątpliwie tłumaczy obecność elementów nieindoeuropejskich w tocharskim. W podobny całkiem sposób objaśniać sobie trzeba pochodzenie tych elementów w języku hetyckim, czyli właściwie nałożenie się warstwy kentumalnej indoeuropejskiej na starszą autochtoniczną grupę językową (por. str. 33 uw. 110). Z niektórych ściślejszych związków hetyckiego z tocharskim domyślać się wolno bliższego sąsiedztwa obu grup etniczych przed rozejściem się ich w kierunku późniejszych siedzib historycznych. *Menghin* wyprowadza, w związku z tem, *Hetytów* indoeuropejskich z siedmiogrodzkiego okręgu ceramiki malowanej, nie mając jednak na poparcie swej hipotezy żadnych dowodów. Przypuszczalnem terytorjum, skąd Hetyci przesunęli się do Azji Mniejszej, byłaby, jak postaram się wykazać, *Małopolska Wschodnia*. Natomiast Ed. Meyer, Sitzungsberichte Berliner Akademie der Wissenschaften 1925, XVIII, 249 n. usiłuje sprowadzić Hetytów do Azji Mniejszej przez *Kaukaz*, tylko na tej podstawie, że w przeciwnym wypadku, nie osiedliby na płakowzgórzu, lecz zatrzymali się odrazu w bardziej żyznej zachodniej części półwyspu. Przykład Galatów wskazuje, że ten jedyny argument *Ed. Meyer*'a zupełnie nie jest przekonywujący.

[79]) Eos XXVIII, 1925, 1nn.

[80]) Das Hethiter-Reich (Der Alte Orient 27, 2) 1928, 13.

[81]) Mitteilungen der Anthropologischen Gesellschaft in Wien LVIII, 1928, 210 nn i art. Alkleinasiatische Völker, Reallexikon der Assyriologie I, 1, 1928.

Tradycja hetycka nie zachowała żadnego wspomnienia o wędrówce Hetytów z zachodnich pobrzeży Azji Mniejszej w głąb półwyspu, gdzie z biegiem czasu ukonstytuowało się ich państwo. W parze z tem idzie brak jakichkolwiek śladów i znalezisk w terenie, z pomocą których można byłoby wykreślić dokładnie drogę, przebytą przez Hetytów ku ich nowym siedzibom historycznym. Nieznanem jest w szczególności położenie pierwszej ich stolicy mniejszoazjatyckiej, *Kuššar* [82]), skąd następnie przeniesiono ją do *Hattušaš*. Wiadomo tylko, że oba te miasta znajdują się, przed zajęciem ich przez Hetytów, w sferze idących z południo-wschodu wpływów handlowych assyryjskich [83]). W podobny zupełnie sposób 17 dalszych osiedli, które za czasów hetyckich odgrywają ważną rolę, jako ośrodki życia politycznego lub religijnego, mianowicie *Durhumid* (*Turmittaš*), *Tuhpija* (*Tuhuppijaš*), *Hahhum* (*Hahhaš*), *Harrana*, *Mallitama*, *Kuburnad* (*Kabburnanta*), *Šalahšuwa* (*Šalahhašuwa*), *Šamuha*, *Wahšalija*, *Burušhatum* (*Baršuhuntaš*), *Šalatiwar*, *Zalpa*, *Wulušna* (*Ulušna*) *Timelkija* (*Tamalkija*), *Wahšušana*, *Luhušatija*, *Taškurija* [84]), wymienione są w tabliczkach „kappadokijskich" jako te miejscowości, gdzie u schyłku III tys. prz. Chr. znajdowały się mniejsze lub większe faktorje kompanji handlowej kupców z *Assur* lub dokąd sięgały rozgałęzione ich stosunki handlowe [85]). Nie są one jeszcze dokładnie zlokalizowane, w każdym razie należą wszystkie bezspornie do *Górnego kraju*, lub jego najbliższego sąsiedztwa. Miasto *Kaneš*, jako leżące na południe od rzeki *Kyzyl Irmak*, stanowiło tylko jeden z dalszych, końcowych niemal etapów ekspansji Hetytów na centralnem płaskowzgórzu Anatolji, tak, że większość jego osiedli, położonych po drodze ich z zachodu, znaleźć się musiała wcześniej nieco w rękach zdobywców. W liczbie ich była również niezidentyfikowana dotąd osada, której odpowiada hüjük koło *Aliszar*. Dawne osiedla nie padają tedy pastwą fali zdobywczej, lecz kontynuują swe istnienie pod nowem panowaniem, zachowując poprzednie lub zyskując nawet świeże znaczenie.

---

[82]) Von der Osten, j. w., 79 identyfikuje *Kuššar* z *Giaur Kalessi*, gdzie istnieją znaczne ruiny: Perrot-Chipiez, Histoire de l'art dans l'antiquité IV, 1887, 719. Wydaje mi się to niemożliwem z tego względu, że *Giaur Kalessi* położone jest dalej na zachód, niż to można przyjąć na podstawie tekstów dla *Kuššar*, znajdującego się w niezbyt dalekiem promieniu od *Kaneš*. Forrer, Mitteilungen der Deutschen Orient-Gesellschaft 65, 1927, 38 uważa *Giaur Kalessi* za jedną z siedzib królewskich środkowej Anatolji w III tys. prz. Chr.. ale jej potężne zabudowania pochodzą niewątpliwie dopiero z czasów hetyckich, p. str. 30.

[83]) *Hattušaš* nie jest wprawdzie wymienione w tabliczkach „kappadokijskich", tak jak m. i. *Kuššar*, ale, wobec tego, że znaleziono tam takie tabliczki: Weidner, Boghazköi-Studien VI, 1922, 99[2] i Lewy, Reallexikon der Vorgeschichte VI, 1926, 213, miasto to należeć niewątpliwie musiało do sfery wpływów handlowych Assyryjczyków w Azji Mniejszej. Nie wiadomo wszakże, czy posiadali oni tam swą faktorję, gdyż ze znaleziska niewielu tabliczek trudno wnioskować o istnieniu archiwum kupieckiego.

[84]) Lewy, Reallexikon der Vorgeschichte VI, 1926, 217 i Orientalistische Literatur-Zeitung XXIX, 1926, 966. — Nazwy przed nawiasami podają brzmienie tabliczek „kappadokijskich", w nawiasach — tekstów hetyckich.

[85]) Faktorje te istniały przedewszystkiem dla importu niektórych produktów mniejszoazjatyckich (metali, tkanin) do północnej Mezopotamji, tak, iż mało prawdopodobnem jest, aby ich stosunki handlowe sięgać miały dalej w kierunku zachodnim, w szczególności docierać do *Troi II*. Posążek ołowiany nagiej bogini: Dörpfeld, Troia und Ilion 1902, 363 n., Schmidt, Katalog der troianischen Sammlung 1902, 255, Nr. 6446 może być wszakże dowodem przedostawania się wpływów zachodnio-azjatyckich do *Troi* II: Przeworski art. Aegäis und Vorderasien, Reallexikon der Assyriologie I, 1, 1928, Pod względem stylu i techniki należy on do grupy zabytków, zdaje się, dość obficie reprezentowanej na obszarze Azji Mniejszej: Genouillac, Syria X, 1929, 1 nn.

Opanowanie środkowej Anatolji przez indoeuropejskich Hetytów nie posiada w świetle powyższych faktów tych znamion wybitnie destrukcyjnych, jaki towarzyszyły częstokroć przesunięciom etnicznym na jej terenie. Temsamem obejmując w posiadanie kraj o rozwiniętem i prosperującem osadnictwie, nie mają nowi przybysze potrzeby wystąpić na tem polu jako element twórczy i zakładać dla siebie nowych osiedli. W istniejących wsiach i osadach element hetycki, narazie słabszy liczebnie od ludności tubylczej, miesza się z nią w pokojowy sposób. Działalność zdobywców przejawia się natomiast odrazu bardzo czynnie w innej zupełnie dziedzinie, — w rozbudowie osadnictwa górskiego na płaskowzgórzu Anatolji.

IV. OSADNICTWO GÓRSKIE A PANOWANIE HETYCKIE W ŚRODKOWEJ ANATOLJI.

Struktura geograficzna płaskowzgórza środkowej Anatolji, tworzącego wśród łańcuchów górskich pochodzenia osadowego niewielkie żyzne doliny lub też pociętego na mniejsze i większe obszary stepowe, wywarła decydujący wpływ na rozmieszczenie osiedli starożytnych, którym odpowiadają współczesne *hüjüki*. Skupiają się one przedewszystkiem w dolinach aluwjalnych, zaopatrzonych w wodę, dzięki temu o silniejszej, zatracającej stepowy charakter wegetacji i pewnem, lubo skąpem zadrzewieniu. W taki sposób osiedle tworzy zamieszkały ośrodek niezbyt wielkiego terytorjum, odgraniczonego pasmami górskiemi, piętrzącemi się lub też schodzącemi się w wąski wąwóz, prowadzący w sąsiednią, podobną dolinę górską. Zamknięcie doliny sprawia, że staje się ona podstawą gospodarczą bytu mieszkańców osiedla. Sfera ich interesów najżywotniejszych rozciąga się, dzięki temu, tylko w zakreślonym przez same warunki naturalne promieniu. Liczą się tu pastwiska, winnice na zboczach górskich, szczupłe tereny pod uprawę roli. Trudności komunikacyjne i konieczność pewnej samowystarczalności gospodarczej, przy prymitywnym bardzo stopniu kultury materjalnej, powodują odosobnienie, sprzyjające separatyzmowi poszczególnych ośrodków. Na tem tle zarysowuje się najdrobniejsza jednostka terytorjalna, będąca pierwotną komórką polityczną kraju, rozpadającego się na mnóstwo takich fragmentów.

W epoce akkadzkiej i assyryjskiej penetracji handlowej w III tys. prz. Chr. „miasta" anatolijskie tworzą niezależnie od siebie i często zwalczające się wzajemnie centra pod władzą lokalnych dynastów. Są to w istocie znaczniejsze osady, a tylko niektóre z nich, jak *Kaneš*, przedstawiają ośrodki o większem skupieniu ludności i bardziej miejskiej fizjognomji. Teksty z tych czasów nie mówią przytem nigdy o „królu" kraju, lecz wymieniają stale „króla" samego „miasta", tak że imię dynasty łączy się z reguły z nazwą „miasta", a nie terytorjum, na którem ono leży. Dowodzi to zupełnie wyraźnie, że w Azji Mniejszej w epoce przedhetyckiej terytorjalne nazwy geograficzne wcale nie istnieją, lecz że jednostki terytorjalne określa się podług ich głównego ośrodka [86]). Potwierdzenie tej

[86]) W tabliczkach „kappadokijskich" występuje *mât Burušhaddum* obok *kârum Burušhaddum*, *mât Kaneš* obok *kârum Kaneš*. Objaśnia się to tem, że nazwa terytorjalna (*mât* = kraj) bierze początek od topicznej (*kârum* = faktorja, w szerszem znaczeniu: miasto, w którem ona istnieje, a nie, jak przypuszcza Lewy, Orientalistische Literatur-Zeitung XXIX, 1926, 965, że odwrotnie ośrodki miejskie miałyby zawdzięczać swą nazwę terytorjum, na którem się znajdują.

starej tradycji anatolijskiej znajdujemy w nomenklaturze późniejszych tekstów z Boghazköj, tak w języku hetyckim, jak i akkadzkim. Sama nazwa miasta poprzedzona bywa w nich zazwyczaj determinatywami *mât alu*... (kraj miasta...), natomiast determinatyw „kraj" nie występuje nigdy samodzielnie przed jakąś nazwą. W ten sposób spotykamy na każdym kroku w tekstach hetyckich te same nazwy z dodatkiem raz determinatywu „kraj miasta", a innym razem tylko determinatywu „miasto". Ta specyficzna, niespotykana zupełnie poza Azją Mniejszą, nomenklatura tekstów z Boghazköj nie może być zatem własnością językową Hetytów indoeuropejskich, lecz, będąc odbiciem rzeczywistych stosunków miejscowych, musi być uważana za wytwór jednego z ludów mniejszoazjatyckich, prawdopodobnie Protohattów, przeszły następnie do języka zdobywców.

Rzecz prosta, iż to pierwotne rozdrobnienie Anatolji, wynikające z rozczłonkowania jej płaskowzgórza centralnego, nie daje się stwierdzić z początkiem czasów historycznych. Poprostu, niektóre znaczniejsze ośrodki grupują już wtedy dokoła siebie inne, skromniejsze, rozciągając w taki sposób wpływy swe poprzez naturalne granice swego terytorjum. Tak więc z tekstu hetyckiego z pierwszej połowy II tys. prz. Chr. [87]) dowiadujemy się o walkach *Narâm-Sina*, króla Akkadu (2557—2520 r. prz. Chr.), z koalicją 17 przeciwników, do której m. i. należą *Pamba*, król kraju miasta *Hatti*, *Zipani*, król kraju miasta *Kaneš*, i *Tišbinki*, król kraju miasta *Kuršaura*. Nie jest to jednak, na gruncie mniejszoazjatyckim, federacja trwalszego charakteru, lecz tylko chwilowy jednolity front przeciw przemożnemu niebezpieczeństwu, zagrażającemu z zewnątrz. Faktycznie każde z „miast" Anatolji, jako siedziba miejscowego dynasty, stanowiło z przynależnem doń terytorjum niezawisłą zupełnie jednostkę. Stan ten trwa do pojawienia się Hetytów na centralnem płaskowzgórzu, jakkolwiek istnieją wcześniejsze próby, jak np. *Anittaša*, króla *Kuššar* [88]), w kierunku przezwyciężenia politycznego rozproszkowania kraju.

Gruntowna zmiana stosunków następuje z chwilą powstania państwa hetyckiego. W miejsce szeregu drobnych, słabych i zwalczających się wzajemnie kantonów tworzy się jednolity i silny ustrój państwowy ze stolicą w *Kuššar*, przeniesioną z kolei do *Hattušaš*. W stosunku do swej późniejszej potęgi mocarstwowej, państwo hetyckie „jest małe" [89]) w końcu XIX w. prz. Chr., od której to daty poczyna się jego rozrost terytorjalny w kierunku południowym i południowo-wschodnim, poza granice centralnego płaskowzgórza Anatolji. Okres ekspansji poprzedzić musiała z natury rzeczy faza umocniania się przybyszów hetyckich w zajętem terytorjum. Mimo, że nie jesteśmy w możności odtworzyć z przybliżoną nawet dokładnością przebiegu zajmowania przez nich centralnej Anatolji i ustalić kolejności opanowywania poszczególnych jej ośrodków, domyślać się jednak wolno, na podstawie poprzednich naszych wywodów, że był on raczej stopniowy.

---

[87]) Forrer, Boghazköi-Texte in Umschrift II, 1922, Nr. 3. Istnieje również wersja akkadzka tej relacji, p. teraz Hrozný, Archiv Orientální I, 1929, 65 nn.

[88]) Friedrich, Aus dem hethitischen Schrifttum I, 1925 (Der Alte Orient 24, 3), 5n., Götze, Das Hethiter-Reich 1928 (Der Alte Orient 27, 2), 15.

[89]) Wg. słów t. zw. testamentu politycznego *Telibinus*'a (ok. 1650 r. prz. Chr.): Friedrich, j. w., 6.

niż raptowny, wyrażający się w powolnem posuwaniu się od zachodu [90]) i tworzeniu w zdobytym kraju punktów obronnych, które niebawem stały się podwaliną panowania hetyckiego na płaskowzgórzu anatolijskiem.

Rola ta nie mogła przypaść osadom hüjükowym. Nie posiadając odpowiedniego zabezpieczenia naturalnego, zostały one wprawdzie zajęte bez większego oporu, lecz, znalazłszy się w posiadaniu Hetytów, nawet po umocnieniu obwarowaniami [91]), nie mogły gwarantować jego trwałości i dać strategicznej ochrony zajętemu krajowi [92]). Położone w dolinach górskich, dawały one przecież zawsze łatwy dostęp postępującemu z gór nieprzyjacielowi, a samo rozdrobnienie naturalne terenu nie sprzyjało, w podobnych warunkach, utrzymaniu spójności państwa. Wobec tego nieodzownem było stworzenie przez najeźdźców nowego, doskonalszego systemu obronnego przez wybranie dogodniejszych stanowisk, niż osady dolinowe, dla zapewnienia sobie panowania nad szlakami komunikacyjnemi i skupienia pogotowia rezerw i materjałów wojennych. Zadanie tego rodzaju spełnić mogły najlepiej osiedla górskie. Nie jest wykluczonem, że jeszcze w epoce przedhetyckiej istniały w górach Anatolji skromne zaczątki osadnictwa, lecz nie ulega z drugiej strony wątpliwości, że istotne znaczenie militarne osiedli górskich ocenione i wyzyskane zostać mogło w należyty sposób dopiero przez zdobywców kraju,—Hetytów. Przez nich został założony lub rozbudowany na płaskowzgórzu centralnem szereg twierdz i zamków górskich do tych rozmiarów, jakie zachowały się w ruinach. Ogarnięcie rozlegleiszych obszarów z wyniosłości umożliwiało bowiem kontrolę wojskową nad zajętem terytorjum, zabezpieczało prowadzące przezeń drogi i pozwalało dzięki temu, w razie potrzeby, skuteczniej i szybciej rozwijać akcję bojową. Było to wszystko koniecznością z tego przedewszystkiem względu, że indoeuropejscy Hetyci, sadowiąc się w Anatolji, stanowili zrazu element liczebnie bez porównania słabszy wobec autochtonicznej ludności podbitej i liczyć się na początku musieli z możliwością powstań. Zamki, zakładane na wyniosłościach skalistych i umocnione należycie, tworzyły zatem doskonałą osłonę dla szczupłych garnizonów hetyckich, rozmieszczonych w zajętym kraju i mających za zadanie utrzymywać

[90]) Pomiędzy datą upadku *Troi II* (ok. 2000 r. prz. Chr.) a datą usadowienia się ostatecznego Hetytów w środkowej Anatolji (XX w. prz. Chr.) upływa niespełna stulecie, w którym to właśnie czasie dokonywa się stopniowe opanowywanie kraju przez najeźdźców.

[91]) O obwarowaniach średniej osady anatolijskiej dają pojęcie niedoprowadzone jeszcze do końca wykopaliska na kopcu koło *Aliszar*. Pozostaje wszakże kwestją otwartą, czy podobne umocnienia posiadały większość osad płaskowzgórza, czy też tylko niektóre z nich.

[92]) Pod tym względem nie inaczej się działo za czasów galackich w środkowej Anatolii, kiedy to ludność tych osiedli chroniła się przed posuwającą się armją rzymską w góry, za usypane naprędce obwarowania, co opisuje wymownie Livius XXXVIII, 19, 3—6: „Iis haec maxime ratio belli sumendi fuerat, quod cum montes editissimos eius tenerent, conventis omnibus, quae ad usum quamvis longi temporis sufficerent, taedio se fatigaturos hostem censebant: nam neque ausuros per tam ardua atque iniqua loca subire eos, et, si conarentur, vel parva manu prohiberi aut deturbari posse, nec quietos in radicibus montium gelidorum sedentes frigus aut inopiam laturos. Et cum ipsa altitudo locorum eos tutaretur, fossam quoque et alia munimenta verticibus iis, quos insederant, circumiecere. Minima apparatus missilium telorum cura fuit, quod saxa adfatim praebituram asperitatem ipsam locorum credebant". — Ustęp powyższy ilustruje również doskonale, na jakie trudności narażona być mogła zawsze w Anatolji armja nieprzyjacielska, nie znająca terenu.

w posłuszeństwie pokonaną ludność i bronić go przeciw najazdom sąsiadów [93]). Dowódcom tych drużyn wojskowych i zarazem wyznaczonych im zamków warownych, wybieranym z najbliższego otoczenia królów hetyckich, przekazanem było w taki sposób wykonywanie zwierzchności nad wydzielonem im terytorjum. Zamki stają się więc z kolei ośrodkami wojskowo-administracyjnemi większych obszarów kraju, których ponownemu stopniowemu wyodrębnianiu się sprzyja sama struktura geograficzna centralnego płaskowzgórza Anatolji [94]). Wyodrębnianie to dokonywa się wszakże w pewnym czasie po zupełnem jego opanowaniu przez Hetytów na nowej zgoła podstawie.

W odróżnieniu od epoki, poprzedzającej inwazję Hetytów i sformowanie się ich państwa w środkowej Anatolji, wszystkie drobniejsze jednostki terytorjalne, na jakie się ono w XIV w. prz. Chr. rozpada, sprzęgnięte są w silny, jednolity system państwowy węzłami lenna swych dynastów wobec głowy państwa. Połączenie w jednych rękach dowództwa wojskowego i władzy administracyjnej doprowadziło w przeciągu niezbyt długiego czasu do wytworzenia się w państwie hetyckiem tego ustroju feodalnego, jaki w skrystalizowanej całkowicie formie stwierdzamy tam w XIV w. prz. Chr. Teksty z Boghazköj powyższego okresu mówią stale i wyraźnie o władcach rozmaitych mniejszych kraików, wchodzących w skład rdzennego państwa hetyckiego, piastujących w czasach pokojowych wysokie godności dziedziczne przy dworze królewskim[95],) podczas wojny zajmujących najwyższe stanowiska w armji i obowiązanych dostarczać królowi kontygenty zbrojne swych poddanych. Dwór królewski składa się tedy w dużej części z dynastów udzielnych mniej lub więcej samoistnych państewek, na które rozpada się państwo hetyckie. Są to, prawdopodobnie, potomkowie tych właśnie dowódców garnizonów hetyckich, jacy osadzeni zostali niegdyś w świeżo założonych warowniach na zdobytem terytorjum. Zarazem rycerstwo hetyckie, wywodzące się od pierwszych zdobywców kraju, zajmuje stanowisko uprzywilejowane wobec innych warstw jego ludności [96]). Pod tym względem stosunki w Azji Mniejszej nie różnią się w zasadzie od tych, jakie panują współcześnie w innych krajach Bliskiego Wschodu: w państwach *Hurri* i *Mitanni*, w *Palestynie-Syrji*[97])

[93]) Na to, iż taka była wówczas rola zamków górskich w Anatolji i że w taki właśnie sposób rozumiana była przez samych Hetytów, wskazuje następujący ustęp tekstu hetyckiego z XVIII/XVII w. prz. Chr.: *„...dom królewski zbudowany jest na skale, ...dom wroga na piasku"*, p. Forrer, Mitteilungen der Altorientalischen Gesellschaft IV, 1928, 31, Kretschmer, Kleinasiatische Forschungen I, 1929, 302.

[94]) Również w czasach poźniejszych jest ona przyczyną stałego różniczkowania się środkowej Anatolji na drobniejsze jednostki terytorjalne. Na czele ich stają w epoce galackiej władcy feodalni, a pod panowaniem tureckiem *dere-bej'owie*, p. już Perrot, Mémoires d'archéologie 1875, 223n.

[95]) Tak np. król *Górnego kraju* wymieniany jest stale jako *mešedi*, książę *Tegarama*, jako podczaszy królewski: Forrer, Mitteilungen der Deutschen Orient-Gesellschaft 61, 1921, 22.

[96]) Z kodeksu hetyckiego: Hrozny, Code Hittite I, 1922, 49, § 54 wynika, że wojownicy niektórych osiedli środkowej Anatolji zwolnieni byli z pewnych świadczeń na rzecz państwa, które spełniać obowiązana była pozostała ludność. Prawdopodobnie zwolnienie to połączone było z nadaniem tym wojownikom ziemi za wysługi wojenne i datowało jeszcze z czasów zawładnięcia krajem przez Hetytów. — Por. Sayce, Journal of Hellenic Studies XLIII, 1923, 48.

[97]) Rolę rycerstwa subarejsko-„indyjskiego" (*mariannu*) w tych krajach w związku z wprowadzeniem wozu wojennego, jako broni taktycznej, przedstawiłem w referacie p. t. Wóz wojenny u Hetytów i Achajów, II Zjazd Geografów i Etnografów Słowiańskich w Polsce 1927, S. VI, por. Kwartalnik Klasyczny I. 1927. 352.

i w *Grecji* mykeńskiej[98]), będąc przedewszystkiem wytworem, powstałym na gruncie podboju środkowej Anatolji przez żywioł hetycki.

W związku z tem zmienia się również rola zamków hetyckich, jako osiedli. Pomyślane zrazu jako umocnione punkty oparcia, stają się one z biegiem czasu siedzibami warownemi władców lokalnych[99]). W tym charakterze nie mogą się one rozrastać poza granice naturalne swej skalistej podstawy i rozwinąć w ludniejsze zbiorowiska. Ze względu na to swe położenie, zajmują zamki stanowisko do pewnego stopnia izolowane w ogólnej sieci osadnictwa, tworząc przedewszystkiem ogniwa systemu obronnego, który panującej warstwie hetyckiej zapewnił władzę nad krajem i nie przestał być jej ostoją na centralnem płaskowzgórzu do ostatniej chwili istnienia monarchji hetyckiej. Te z nich, które rozmieszczone są na jego krańcach, tworzą wielki łańcuch obronny, zamykający wielkiem łukiem dostęp z przyległych terytorjów. Łączą się z nimi w sieć ogólną kastele położone w głębi kraju [100]), stanowiące doskonałe zapory dla ewentualnej inwazji nieprzyjacielskiej. Punktem środkowym, spełniającym funkcję podstawy operacyjnej w tym całym złożonym systemie obronnym, jaki się w wyżej wskazany sposób wytworzył z biegiem czasu na terenie ścisłego państwa hetyckiego[101]), był obóz warowny wojsk hetyckich, położony na grzbiecie pasma górskiego *Kewkenes Dagh*, 23 klm ESE od *Jozgadu*. Ruiny jego odnalezione zostały niemal równocześnie przez *Forrer*'a [102]) i *von der Osten*'a[103]). Pierwszy z nich odnosi założenie fortyfikacyj do czasów kimmerskich (VII w. prz. Chr.), czemu przeczą dominujące wśród resztek ceramiki pozostałości hetyckie, które stwierdziłem na t. zw. *Kiramitlik*[104]), dowodzące wcześniejszego znacznie powstania obozu. Wbrew bowiem *Forrer*'owi i *von der Osten*'owi podkreślam, że nie było to miasto w ścisłem tego znaczeniu, lecz przedewszystkiem wielki obóz warowny królewskich wojsk hetyckich.

Wskazują na to nie tylko potężne umocnienia, które tworzą mur obwodu 6 ½ klm., uzbrojony niegdyś w wieżyce. Większe miasta owych czasach, jak np. *Hattušaš*, są również

---

[98]) Por. Nilsson, Sitzungsberichte Berliner Akademie der Wissenschaften 1927, VII, 23nn.

[99]) Rozważania nasze, dotyczące znaczenia zamków anatolijskich w związku z opanowaniem centralnego płaskowzgórza przez indoeuropejskich Hetytów, prowadzą w taki sposób do nieco innych, ściślejszych wniosków, niż te, które pokrótce sformułował von der Osten, j. w., 13.

[100]) Nomenklatura miejscowa rozróżnia *kale* (zamek) i *hissar* (cytadela, twierdza) w oznaczeniu ruin, znajdujących sią na wyniosłościach skalistych, hissary nie są więc miastami górskiemi, jak utrzymuje Forrer, Mitteilungen der Deutschen Orient-Gesellschaft 65, 1927, 33nn. Poszukiwaniom jego zawdzięczamy odnalezienie zamków w *Osman-Pasza Tekessi, Kywryl-Hissar, Czalabwerdi, Joghum-Hissar, Jamula, Zejwe, Domuz-Tepessi, Hissardżik, Hadżi-Szefatli, Giaur-Kalessi* (j. w. str. 25 uw. 82). Von der Osten, j. w., passim, stwierdził następujące: *Kürigin-Kale, Czorum, Bajram-Tepe, Gönnedżik-Kale, Jarüm-Kale i Taszan-Kale.*

[101]) Rozumiemy przez ten termin państwo, jakie uformowało się zrazu na centralnem płaskowzgórzu, anektując dopiero później sąsiednie obszary Azji Mniejszej i półn. Syrji, — odpowiednio do tekstów z Boghazköj, które nazwę *kraj miasta Hatti* używają zarówno w węższem, jak i szerszem znaczeniu.

[102]) J. w., str. 38n., fig. 28.

[103]) American Journal of Semitic Languages and Literatures XLIII, 1927, 106n. — Sprawozdanie z poszukiwań i pomiarów w 1927 r. wraz z planami podał von der Osten, Geographical Review XVIII, 1928, 83nn.

[104]) P. Dodatek I, str. 47 i Naokoło Świata 1929, Nr. 57, 64nn.

silnie fortyfikowane. Ale położenie stolicy hetyckiej jest zupełnie inne. Nie jest ona do tego stopnia izolowana, co miasto na *Kewkenes Dagh*, leżące, jako punkt o wybitnie militarnem znaczeniu, w trudno dostępnym z doliny terenie. Samotna skała, górująca 60 m. ponad ruinami, zwana przez krajowców *Kekjawusz Kale* była, najprawdopodobniej, strażnicą i punktem obserwacyjnym, skąd w szerokim bardzo promieniu rozpościerał się widok na bliższe i dalsze okolice obozu i prowadzące doń drogi. Olbrzymi teren, zamknięty przez fortyfikacje, zabudowany był w nieznacznej części, zajętej dziś przez wystające ponad powierzchnię gruntu usypiska kamieni, oddające swym regularnym przebiegiem linje dawnych murów, dzięki czemu dałoby się odtworzyć rozplanowanie samych budowli. Idąc od partji, przylegającej do t. zw. *Kiramitlik*, schodzą one po zboczu góry, z czego wnosić trzeba, że zabudowania, jak to powszechnie ma miejsce w krajach górzystych, zstępowały tarasowato ku kotlinie, tworzącej zaklęsły środek obwarowanego terenu. Dawać ona mogła, na wypadek oblężenia, bezpieczne schronienie ludności, nie biorącej udziału w walce. Zaopatrzenie w wodę zapewnione było przez dwa duże i jedno mniejsze sztuczne jeziora, po których pozostały wyschłe baseny, oraz przez źródło podziemne. Na stoku południowo-zachodnim, z doliny zupełnie niedostępnym, mury nie schodzą się, pozostawiając otwartą lukę, przestrzeń niezabezpieczoną, przeznaczoną, być może, na zamaskowaną bramę wypadową dla załogi obozu. Tu właśnie rozpościera się rozległa polanka, zasypana grubą warstwą fragmentów naczyń glinianych, i dlatego przezwana przez krajowców *Kiramitlik*. Niezliczone mnóstwo i stan zachowania tych odłamków wskazują, że na to miejsce cała masa naczyń musiała zostać niegdyś zrzucona w sposób gwałtowny, zapewne przez zdobywców, w ręce których wpadł obóz. Pochodzi ceramika owa prawdopodobnie z magazynów i pomieszczeń wojskowych, rozlokowanych w pobliżu. Brak zupełny ceramiki malowanej [105]), będącej w epoce hetyckiej dowodem zamożności ludności, przemawia za tem, że występujące tu wyłącznie jednobarwne wyroby ceramiczne [106]), używane wówczas przedewszystkiem przez warstwy uboższe, byłyby skromnem naczyniem żołnierskiem, a tak duże jego ilości tłumaczą się poprostu obecnością znaczniejszego garnizonu w obozie. Położenie jego w niedalekiem sąsiedztwie stolicy państwa, *Hattušaš (Boghazköj)*, od której dzieli go zaledwie 56 klm. w linji powietrznej, nasuwa domniemanie, że skupione tam były stałe kontygenty wojskowe królów hetyckich, stanowiące jądro ich siły zbrojnej, uzupełnianej dopiero w potrzebie wojennej oddziałami wasalów, rekrutującemi się z powoływanej pod broń ludności męskiej krajów lennych. Twierdza na Kewkenes Dagh stanowiła przeto oparcie centralnej władzy państwowej, pozwalając jej trzymać w szachu wasalów i swobodnie kierować stamtąd do zagrożonych przez niepokoje lub inwazje odcinków kraju oddziały wojskowe, skupione w niej w pogotowiu. Rozbudowanie jej do tych rozmiarów, jakie po chwilę obecną przetrwały w ruinach, przypadać musi, wobec tego, na ostatnie wieki państwa hetyckiego, t. j. na XV—XIII st. prz. Chr. Epoka ta stanowi wogóle, jak wynika z poprzednich naszych wywodów, moment kulminacyjny w rozwoju osadnictwa górskiego w Anatolji. Nie znaczy to, aby po upadku monarchji hetyckiej poszczególne

---

[105]) Licznie bardzo natomiast występują naczynia znacznych rozmiarów z ornamentem żłobionym: Dodatek II, Nr. 18, 22, 26, 29 i tabl. II, 5—6.

[106]) Dodatek II, Nr. 19—21, 25. To samo podkreślił von der Osten, Geographical Review XVIII, 1928, 90.

zamki stracić miały doszczętnie swe dawne znaczenie i ulec rychłemu opuszczeniu; przeciwnie, wszelkie dane każą przypuszczać, że większość ich nie przestała jeszcze przez długi czas odgrywać pewnej roli militarnej [107]), jakkolwiek, wskutek ponownego politycznego rozdrobnienia kraju, nie są one więcej sprzęgnięte między sobą węzłami wspólnej organizacji państwowej [108]), powstałej na jednolitem podłożu etnicznem.

Studja nad osadnictwem Anatolji pod panowaniem hetyckiem prowadzą w konsekwencji do rozróżnienia dwóch zasadniczych grup osiedli ludzkich w tej epoce [109]). Pierwszą z nich tworzą osady hüjükowe, których powstanie poprzedza przybycie indoeuropejskich Hetytów do Azji Mniejszej i które przeżywają upadek państwa hetyckiego. Wyraża się w tem ciągłość zaludnienia kraju, nienaruszona przez tyle rozlicznych przesunięć etnicznych i przewrotów politycznych, jakie sądzone mu było przejść do epoki osmańskiej, dokładniej po dobę obecną. Odmiennie, osadnictwo górskie Anatolji jest dziełem czasów hetyckich, w których osiąga swe największe znaczenie i największy rozwój, chyląc się później stopniowo ku zupełnemu upadkowi. W tych rozmiarach jest ono wytworem przejściowym epoki, która powołała je do życia. Przeciwstawiając sobie te dwie grupy osiedli anatolijskich w okresie hetyckim, podkreślić zatem należy, że pierwsza z nich reprezentuje pierwiastek stały w osadnictwie kraju, gdy druga zawdzięcza swe istnienie i rozkwit późniejszemu elementowi hetyckiemu. Studja nad osadnictwem środkowej

---

[107]) Resztki klasyczne stwierdzamy m. i. na *Kürigin Kale*: von der Osten, j. w., 28, fig. 18n. i American Journal of Semitic Languages and Literatures XLIII, 1927, 288nn. Również twierdza na *Kewkenes Dagh* nie przestaje być zamieszkałą po upadku państwa hetyckiego, jakkolwiek w odmiennym charakterze. Nieliczne szczątki terra sigillaty (Dodatek II, Nr. 31) i ceramiki bizantyjskiej, rozsypane na *Kiramitlik*, świadczą, iż miejscowość nie była wówczas opuszczona zupełnie. — Na *Kürigin Kale*, w nekropoli późnoklasycznej, odnaleziono statuetkę egipską z okresu Średniego Państwa, por. von der Osten, American Journal of Semitic Languages and Literatures XLIII, 1927, 293, fig. 11nn., Allen, tamże, 294 nn., fig. 14 oraz Röder, Orientalistische Literatur-Zeitung XXX, 1927, 545nn., tab. Już wcześniej znalazł na *Kültepe* H. Grothe, Meine Vorderasien-Expedition 1, 1911, 281, tab. XX, 12 paciorek egipski, a Chantre, Mission en Cappadoce 1898, 196, fig. 174 n.; 162, fig. 156 n. (skarabeusze) opublikował kilka znalezisk egipskich z *Sis* (ok. Adany). Z tych jednak jedno kwestjonuje Turajew, Записки Импер. Археологическаго Общества XII, 1901, 237n. Przez półn. Syrję dostały się wraz z ceramiką tamtejszą naczynia egipskie z czasów *Thutmosisa* III do *Boghazköj (Konstantynopol;* niepublikowane*)*: Frankfort, Studies in the Early Pottery of the Near East II, 1927, 155. Nieliczne znaleziska egipskie z obszaru mniejszoazjatyckiego, jakie znamy dotychczas, nie odpowiadają istotnym rozmiarom stosunków handlowych i kulturalnych Azji Mniejszej z Egiptem, które, wnosząc z tekstów i zapożyczeń w sztuce hetyckiej, musiały być nader ożywione w II tys. prz. Chr., specjalnie w drugiej jego połowie.

[108]) Von der Osten, j. w., 13 uważa, że wspomniane poprzednio (str. 13 uw. 24 tumulusy, rozsypane na centralnem płaskowzgórzu odpowiadać miałyby strażnicom wojskowym, których zadaniem było utrzymywania łączności pomiędzy warowniami górskiemi za pomocą specjalnej sygnalizacji (zapewne świetlnej ?). Niektóre tumulusy położone są jednak w tak nieznacznem od siebie oddaleniu (np. w miejscu, gdzie droga z *Battal* do *Paszaköj* przecina grzbiet górski), iż jest zupełnie wykluczonem, aby to miały być strażnice, które musiałyby być rozmieszczone zawsze w pewnej określonej odległości, zależnej od przyjętego systemu sygnalizacyjnego.

[109]) Osadnictwo jaskiniowe na obszarze Azji Mniejszej zostało w rozprawie niniejszej umyślnie pominięte, ponieważ nasuwa ono zupełnie specjalne problemy, nie pozostające w związku z właściwym tematem pracy.

Anatolji stwarzają zatem podstawę dla dalszego wyraźnego rozgraniczenia dwóch zasadniczych składników cywilizacji kraju w epoce hetyckiej. Rozróżnienie pomiędzy tem, co tkwi swemi korzeniami w gruncie anatolijskim, a tem, co uznać trzeba za późniejszy napływ lub wytwór hetycki, narzucić się musi od tej pory we wszystkich dalszych rozważaniach nad kulturą materjalną Azji Mniejszej w epoce hetyckiej [110]). Tem samem terminy „anatolijski" i „hetycki", w użyciu których w stosunku do wytworów kulturowych II tys. prz. Ch., nie czyniono przedtem jakiejkolwiek różnicy, nabierają obecnie swego swoistego, odmiennego zupełnie znaczenia.

V. ELEMENTY AUTOCHTONICZNE W KULTURZE MATERJALNEJ ŚRODKOWEJ ANATOLJI W EPOCE HETYCKIEJ.

Droga, która prowadzić ma oddzielenia w kulturze materjalnej Anatolji w epoce hetyckiej składników autochtonicznych od hetyckich, nie jest do tej pory wytknięta. Dla ustalenia tego, co uznać należy za rdzennie anatolijskie wobec dopływów postronnych, przyswojonych przez ludność Anatolji, duże znaczenie posiada, naszem zdaniem, zagadnienie t. zw. przeżytków [111]) starożytnych cywilizacji Anatolji w kulturze materjalnej jej mieszkańców doby obecnej. Zarówno archeologja, jak i etnografja pozostały dotychczas wobec problemu tego niemal zupełnie obojętne [112]), mimo

[110]) Konieczność przeprowadzenia takiego rozgraniczenia zaznaczył przelotnie Otto, Historische Zeitschrift CXVII, 1917, 194nn., wychodząc wyłącznie z wyników badań językowych. Tu jednak zauważyć trzeba obecnie, że nie-indoeuropejskie elementy w języku Hetytów są raczej pochodzenia przedindoeuropejsko-bałkańskiego, niż mniejszoazjatyckiego, p. już Bilabel, Geschichte Vorderasiens und Aegyptens I, 1927, 247 i Christian, Mitteilungen der Anthropologischen Gesellschaft in Wien LVIII, 1928, 218 oraz str. 24 uw. 78.

[111]) Uwagi zasadnicze, dotyczące znaczenia przeżytków kultur materjalnych, podaje Antoniewicz, Metalowe spinki góralskie (Prace Komisji Etnograficznej P. A. U. Nr. 8) 1928, Inn.

[112]) Zagadnienia tego nie możemy wyłożyć w całej rozciągłości i przedstawić go w skończonej formie tak, jak ono na to, ze względu na swą specjalną doniosłość, zasługuje. Pozostaje to również w ścisłej zależności od obecnego stanu badań terenowych w Anatolji. Kultura materjalna Anatolji we wszystkich okresach jej przeszłości, od neolitu począwszy, poznana jest jeszcze zupełnie niedostatecznie i wiadomości nasze o niej są nader fragmentaryczne, który to stan rzeczy ilustrują najwymowniej partje poświęcone Azji Mniejszej w ostatniej syntetycznej pracy z zakresu prehistorji Wschodu: Morgan, Préhistoire Orientale III, 1927. Wskutek tego nie rozporządzamy dostatecznym materjałem starożytnym, do którego poszukiwania nad współczesną kulturą materjalną kraju mogłyby wynikami swemi nawiązać. Zanim więc osiągnie się dokładniejszą znajomość starożytnych kultur Anatolji upłynąć będzie musiało w dzisiejszych warunkach badań, sporo czasu. Tem intensywniej należy, obok tego, prowadzić poszukiwania etnograficzne. Szereg bowiem form i wytworów kulturowych, utrzymujących się jeszcze w Anatolji, a których pochodzenia starożytnego, ze względu na stan naszej wiedzy, może sobie wcale nie uświadamiamy, ulec może rychlej i zupełnej zagładzie. Szybki proces europeizacji Turcji w dobie ostatniej nie sięga wprawdzie już z całą siłą do centralnych połaci kraju, ale i tam zaznacza się dzisiaj na każdym kroku i w każdej dziedzinie życia jego działanie, zgubne dla lokalnych odrębności kulturowych. Wymieranie i zanik ich pozbawić może nas, już po niedługim czasie, spostrzeżeń i materjałów, cennych niezmiernie dla głębszego wniknięcia w charakter kultury materjalnej Azji Mniejszej w starożytności i dla ustalenia tych jej form, które nazwiemy rdzennie anatolijskiemi. Dla zachowania tych materjałów nauce i zapewnienia jej koniecznego rozwoju we wskazanym kierunku, należy współczesnej kulturze materjalnej Anatolji poświęcić baczniejszą, niż dotychczas uwagę, i skoordynować w tym celu w terenie poszukiwania archeologiczne z badaniami etnograficznemi pod tym wspólnym kątem widzenia.

iż na terenie sąsiedniej Mezopotamji i Syrji półn. nauka już od dłuższego czasu zwraca baczną uwagę na te rozliczne nici, jakie ciągną się nieprzerwanie od starożytności do czasów dzisiejszych, a które pozwalają nam, przez zaznajomienie się ze współczesnym bytem i zwyczajami mieszkańców kraju, lepiej zrozumieć i wyjaśnić cały szereg odpowiednich faktów przeszłości [113]). Jest to tem dziwniejsze, że w samej Azji Mniejszej badania antropologiczno-etnologiczne podążały przez pewien czas w kierunku wykrycia wśród szczepów mniejszoazjatyckich, zagadkowego dotąd pochodzenia, reliktów starożytnej ludności półwyspu. Tak więc usiłowano już przed laty objaśnić *Tachtadżi* jako pozostałości dawnego zaludnienia Lykji [114]), a po dziś dzień utrzymuje się pogląd, że *Kyzył Basz* na gruncie mniejszoazjatyckim, ze względu na swój odrębny sposób życia, wierzenia i język [115]), byliby szczątkami już to Galatów [116]), już to nawet Hetytów [117]). Rzecz prosta, iż trudno zgodzić się, aby fragmenty etniczne z tak odległej starożytności mogły przechować się do czasów obecnych w stanie stosunkowo czystym, bez jakichkolwiek domieszek i naleciałości, po tylu kolejno po sobie następujących inwazjach, dla których Azja Mniejsza, wielki pomost międzylądowy [118]), była zawsze ze wszystkich stron otwarta. Po każdej z takich inwazyj ma bowiem miejsce pewne wymieszanie pomiędzy składnikami ludności dotychczasowej, a ostatnim elementem napływowym, które prowadzi do asymilacji bądź na korzyść jednego, bądź też drugiego z tych czynników, dając w sumie niezmiernie różnorodne, zależnie od najrozmaitszych okoliczności, wyniki. W ten sposób indoeuropejscy Hetyci zaasymilowali stosunkowo szybko całą starszą ludność środkowej Anatolji, *Protohattów* [119]), i to dosyć gruntownie, skoro już w XIV w. prz. Chr. język protohattycki jest tam tak mało zrozumiały, że tekstom jego towarzyszyć muszą stale tłumaczenia w języku hetyckim [120]). Natomiast w czasach późniejszych w granicach Kappadocji rzymskiej język ludności miejscowej, Καππαδόκων φονή, jest w użyciu jeszcze w II w. po Chr. [121]) i trwa conajmniej do VI w. po Chr., tak jak cały szereg innych języków

---

[113]) Por. np. Meissner, Babylonische Bestandteile in modernen Sagen und Gebräuchen, Archiv für Religionswissenschaft V, 1902, 219nn.

[114]) Luschan, Archiv fur Anthropologie XIX, 1890, 31nn.

[115]) Literatura o *Kyzył Basz* jest nader obszerna, p. m. i. Crawfoot, Journal of the Royal Anthropological Institute XXX, 1900, 305nn., Brandenburg, Zeitschrift für Ethnologie XXXVI, 1905, Verh. 188nn. i Luschan, tamże, 197nn. oraz Gordlewskij, Новый Восток I, 1925, 259nn.

[116]) Humann-Puchstein, Reisen in Kleinasien und Nordsyrien 1890, 84, R. Leonhard, Paphlagonia 1915, 359nn.

[117]) T. np. Brandenburg, Orientalistische Literatur-Zeitung XX, 1917, 209 suponuje, że w narzeczu *Kyzył Basz* znajdować się mogą szczątki języka *hetyckiego*! Co do genezy samej ich nazwy, p. Le Coq, Orientalisches Archiv III, 1911, 61nn. — Babinger, Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft 76, 1922, 140nn. przypuszcza, że zarówno *Kyzył Basz*, jak i *Tachtadżi* byliby tylko pozostałościami sekciarstwa szyickiego na obszarze Azji Mniejszej. Bez względu, jakie nastąpić może w tej kwestji rozstrzygnięcie pozytywne, stanowisko negatywne wobec teorji starożytnego pochodzenia tych dwóch grup jest najzupełniej wskazanem.

[118]) Charakterystykę tego pomostu daje obecnie von der Osten, j. w., 2nn., w związku z zagadnieniami komunikacyjnemi Taeschner, Petermanns Mitteilungen LXXII, 1926, 202nn.

[119]) Przeworski, Eos XXVIII, 1925, 5.

[120]) Forrer, Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft 76, 1922, 228.

[121]) Weinreich, Hermes LV, 1920, 325.

mniejszoazjatyckich [122]), nie wyłączając mowy celtyckich Galatów, słyszanej po wsiach jeszcze w IV w. po Chr. [123]). Wszystkie te języki miały pewną moc ostać się wobec naporu hellenizmu, przyczem nie obeszło się bez tego, że język grecki w Azji Mniejszej wchłonął w siebie pewne elementy języków miejscowych [124]). W ogólnym procesie hellenizacji i chrystjanizacji kraju nie zatracają się odrazu pozostałości starożytne, a regjonalne odrębności etniczne znajdują niewątpliwie wyraz w tej ogromnej ilości sekt, jakie w pierwszej dobie chrześcijaństwa powstają w Azji Mniejszej [125]). Ale i one giną niebawem, aż wreszcie *Islam*, w którym roztapiają się stopniowo drobniejsze pozostałości, działa swą niwelującą wszystko siłą, tak, że fizjognomja etniczna Azji Mniejszej przedstawia się od pewnego czasu bardziej jednorodnie, niż w którejkolwiek innej epoce jej dziejów.

Jak wypada zatem w świetle tych faktów historycznych rozumieć dochowanie się pewnych pozostałości starożytnych w obecnej kulturze materjalnej Azji Mniejszej? Przedewszystkiem trzeba im odjąć wszelką przynależność etniczną. Znaczy to, że ani jeden z tych przeżytków, o których będziemy mówić niebawem, nie daje się powiązać z kulturą historyczną jakiegobądź ludu, zamieszkującego Anatolję w starożytności w taki sposób, aby wolno go było uważać za jego faktyczne dziedzictwo. Wobec stale zachodzącej na terytorjum środkowej Anatolji absorbcji starszych elementów etnicznych przez młodsze, rozumieć to trzeba byłoby wyłącznie jako kolejne przejmowanie wytworów kulturowych, których zaistnienie stwierdzić się daje przynajmniej w epoce hetyckiej. Tego rodzaju zjawisko objaśnić można tylko pewnemi warunkami przyrodzonemi terytorjum, które wymagają od zamieszkującej je ludności bezwzględnego przystosowania się do narzuconych przez nie form bytu. Ilustruje to już doskonale następujący fakt. *Livius XXXVIII*, 17, 4 wspomina o Galatach: „*non ligni modo quicquam, sed ne spinas quidem aut ullum aliud alimentum fert ignis; fimo bubulo pro lignis utuntur*". Dzisiaj jeszcze zaobserwować można wielokrotnie, że wieśniacy anatolijscy posługują się w identyczny zupełnie sposób, jako paliwem, nawozem bawolim, który pozostawia potem charakterystyczną szlakę. Sporadyczne zalesienie centralnych połaci kraju i wynikający stąd ustawiczny brak drzewa są wyłączną przyczyną, dla której to tak prymitywne postępowanie przetrwać mogło w Anatolji przez kilka tysiącleci aż do naszych czasów [126]). Oczywista, że nie zostało ono wprowadzone przez przybyszów celtyckich z Zachodu, aby stać się z kolei nabytkiem ludności miejscowej. Przeciwnie, Galaci, zmuszeni warunkami miejscowemi, przejęli postępowanie to dopiero w swych nowych siedzibach od dotychczasowych ich mieszkańców, którym znane ono być musiało od czasów niepamiętnych. W podobnej zupełnie sytuacji znaleźć się musieli w niejednym wypadku w środkowej Anatolji wszelcy nowi najeźdźcy.

Wskazuje nam to w dalszym ciągu fakt, że budownictwo współczesne korzysta w środkowej Anatolji z tego samego materjału, co w starożytności. Cegła z gliny suszonej na słońcu, t. zw. *kerpidż*, jest do tej pory głównym materjałem budowlanym po wsiach

---

[122]) Holl, Hermes XLIII, 1908, 240 nn.

[123]) Stähelin, Geschichte der kleinasiatischen Galater 1909², 104, Brandis, Pauly-Wissowa Realencyklopädie VII, 1910, 534.

[124]) Kretschmer, Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes XXXI, 1923, 1nn.

[125]) Holl, Hermes, XLIII, 1908. 251nn.

[126]) Por. Brandis, j. w., 533, który widzi w tem prastary zwyczaj ludów prymitywnych, korzystających z jam do gotowania.

i mniejszych miasteczkach tej części kraju przyczem częstokroć nie występuje samodzielnie, lecz w przemieszaniu z kamieniem. Dzisiaj mury kerpidżowe posiadają daleko więcej dodatków kamiennych, niż niegdyś, są mniej czyste, niż w starożytności. Dzieje się to dlatego, że obecnie wieśniak anatolijski ma możność, w znacznie rozleglejszej mierze, niż kiedykolwiek, korzystania z resztek monumentalnych czasów ubiegłych, które mu dostarczają tego cennego budulcu [127]). Naogół bowiem kamień nie jest tam tak łatwy do zdobycia, zarówno w aluwialnych dolinach rzecznych, jak na równinach stepowych. Wymaga to w każdym razie długiego i mozolnego transportu w terenie trudnym bardzo pod względem komunikacyjnym, co przy prymitywnych i ograniczonych środkach pojedyńczego wieśniaka jest przeważnie wykluczone. Zadawalnia się on przeto przygodnie dostępnym materjałem kamiennym, przetykając nim dla nadania spoistości mur kerpidżowy lub stawiając ten ostatni na niskiem podmurowaniu kamiennem. Kamień, jako wyłączny materjał budowlany, zjawia się dopiero tam, gdzie organizacja, rozporządzająca odpowiedniemi środkami dla sprowadzenia większych jego partyj, może podjąć się wysiłku, przekraczającego możność jednostek. W nieobrobionej postaci brano go przedewszystkiem do murów obronnych, tworząc częstokroć tylko cokół, na którym wznosił się dopiero mur z suszonej cegły [128]). Tego rodzaju obwarowania odnalezione zostały w kopcu koło *Aliszar* i na *Kültepe* [129]). Natomiast kamień ciosany służył dla celów monumentalnych w czasach hetyckich, rzymskich, bizantyjskich, seldżuckich [130]). Jednakże równocześnie suszona cegła pozostaje nadal powszechnym materjałem budowlanym ludności uboższej. W kopcu koło *Aliszar* mury kerpidżowe istniały we wszystkich warstwach, a w *Kültepe* z tegoż materjału wzniesione były zabudowania mieszczące archiwum kupców assyryjskich [131]). Nie wynika z tego, aby budownictwo kerpidżowe miało być przeszczepione przez Assyryjczyków do Azji Mniejszej z Mezopotamji. Był to powszechny wtedy na całym Bliskim Wschodzie sposób budowania, z tą różnicą, że w Mezopotamji weszła w użycie także cegła wypalana [132]). Brak jej w Azji Mniejszej nie świadczy o wsteczności tamtejszego społeczeństwa, ale tłumaczy się poprostu niemożnością wprowadzenia materjału budowlanego w kraju, nie posiadającym dla produkowania go odpowiednich warunków. Kerpidż stał się w ten sposób wyłącznym poniekąd materjałem budowlanym w środkowej Azji Mniejszej, do którego przystosowywać się musiały te wszystkie ludy, które kolejno obejmowały w swe posiadanie to terytorjum.

---

[127]) J. w. str. 17.

[128]) Zatem w sposób zupełnie podobny, jak w *Palestynie-Syrji*, por. Thomsen, Reallexikon der Vorgeschichte III, 1925, 263nn., wbrew temu, co przypuszcza Forrer, j. w., 32, że zarówno w Azji Mniejszej, jak i w Palestynie-Syrji wały kamienne wznoszone były na podmurowaniu kerpidżowem.

[129]) Chantre, Mission en Cappadoce 1898, 75, Hrozný, Syria VIII, 1927, 4.

[130]) Zdanie Sawickiego, Przegląd Geograficzny VII, 1927, 12, że „wszechwładztwo prochu nie jest cechą natury, lecz kultury społeczeństwa", należałoby przeto zmodyfikować o tyle, że pozostaje to raczej w związku z zamożnością środowiska.

[131]) Hrozný, Syria VIII, 1927, 6n.

[132]) Znalazła ona przedewszystkiem zastosowanie w budownictwie monumentalnem, p. Wachtsmuth, Der Backsteinbau 1925 tudzież recenzję: Reuther, Orientalistische Literatur-Zeitung XXX, 1927. 154n.

Podobne zupełnie obserwacje nasuwają się wobec obuwia, jakie noszone było w Azji Mniejszej w II tys. prz. Chr. Nie różni się ono pod żadnym istotnym względem od tego, które dziś jeszcze jest w powszechnem użyciu ludności wiejskiej w Anatolji, jako t. zw. *czaruk* i posiada typ zupełnie ustalony. Jest to niski kierpć, nieprzekraczający kostki, trzymający się na nodze dzięki osznurowaniu, obejmującemu łydkę niezbyt wysoko. Zasadniczo sporządza go się z jednego kawałka skóry w ten sposób, że oba rogi przednie, odpowiednio skrojone, zebrane są i splecione mocno rzemieniem, tworząc nosek z grzbietem grzebieniowym i końcem zakrzywionym do góry [133]). Tylko w bardziej starannie odrobionych czarukach (fig. 1) dodatkowy kawałek skóry, odpowiednio wycięty, zeszyty jest z bokami pantofla, tworząc górne nakrycie stopy. Pierwotnie więc już sam sposób wykonania narzuca obuwiu jego formę, gdyż zakrzywiony koniec powstaje

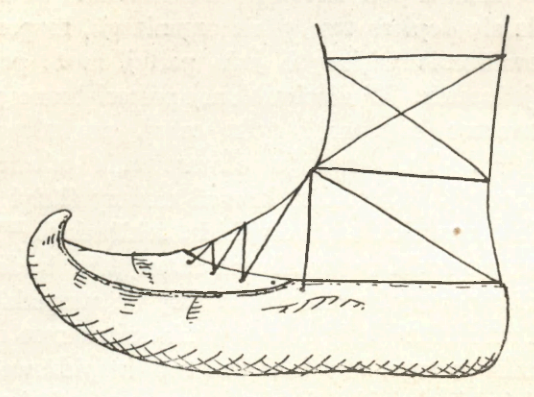

Fig. 1. Czaruk anatolijski. — Tsharouk anatolien.

właśnie przez silne ściągnięcie rogów skóry w nosek pantofla. Ponadto obuwie tego kształtu ma umyślne zastosowanie w terenie górskim, ponieważ zakrzywienie nosa zabezpiecza je od szybkiego zdarcia [134]). Jedyną przyczyną zatem, dla której owo obuwie starożytne przetrwało do czasów dzisiejszych u ludności środkowej i wschodniej Anatolji jest właśnie to, że wszelkie inne jego rodzaje okazują się w górach bez porównania mniej trwałe i niszczą się nadzwyczaj prędko. Obecnie but zakrzywiony nie jest wszakże tak powszechnie panującą formą obuwia, jak w starożytności, ponieważ wypierają go trzewiki europejskie, zwłaszcza wśród zamożniejszych mieszkańców miasteczek. Wskutek tego pozostaje czaruk ludową formą obuwia, podczas gdy niegdyś był niewątpliwie w użyciu wszystkich warstw ludności. Postacie zabytków hetyckich przedstawione są zawsze w obuwiu o końcu zakrzywionym do góry, lepiej jednak niż płaskorzeźby uzmysławiają je dość licznie na ob-

[133]) W taki sam sposób sporządza się to obuwie obecnie w Grecji, dokąd wprowadzone zostało niewątpliwie przez Turków, na co wskazuje jego nazwa τσαρούχια (αλβανιτικά). Na wyspach Jońskich i na Krecie ta forma obuwia jest zupełnie nieznana.

[134]) Z tego powodu utrzymuje się ono po dziś dzień nie tylko w samej Anatolji, lecz również w krajach sąsiednich (p. Belck, Zeitschrift für Ethnologie XXXIII, 1901, Verh. 494, który mylnie widzi w niem wytwór turański), dokąd dostało się niewątpliwie już w starożytności, por. zestawienia: Lenormant, Journal des Savants 1883, 415n., wymagające dzisiaj licznych uzupełnień.

szarze Azji Mniejszej zastąpione naczynia w kształcie buta lub obutej nogi ludzkiej[135]). Obok form, którym odpowiada najzupełniej współczesny czaruk [136]), poznajemy wyszłe już dawno

Fig. 2/3. Berlin, Antiquarium, Nr. 30365/6.

z noszenia w Anatolji typy obuwia o zakrzywionym do góry końcu, jak np. wysoki i mocny trzewik do wzuwania [137]) lub też obuwie wysokie, ale lżejsze ściągane z przodu zasznu-

[135]) Zestawienia Kostrzewskiego, Reallexikon der Vorgeschichte XII, 1928, 437n., tab. 108 możemy zatem uzupełnić znaleziskami z Azji Mniejszej. Obuta noga ludzka, jako forma ceramiczna zjawia się po raz pierwszy we wschodnio-małopolskim okręgu ceramiki malowanej: w *Koszyłowcach* (Hadaczek, Colonie industrielle de Koszyłowce 1914, tab. XIX, 168), *Białym Potoku* (zabytek niepublikowany w *Muzeum Wielkopolskiem* w *Poznaniu*, o którym łask. wiadomość zawdzięczam prof. *J. Kostrzewskiemu*) i *Szypienicy* (Wilke, Mannus VII, 1915, 4, fig. 7) znaleziono naczynia malowane, t. zw. *dwojaki*, których dolna część uformowana jest w kształcie buta. Pomysł plastycznego zastosowania pary nóg ludzkich w naczyniu tego rodzaju odpowiada kompozycyjnie dwoistości jego konstrukcji i dlatego dwojaki uważać musimy za najstarszy typ naczyń obuwiowych. Jako pojedyńczy samodzielnie wykształcony but pojawiają się wyroby ceramiczne w obszarze trackim (*Meczkur, St. Germain*, Nr. 55894: Dégrand-Seure, Bulletin de la Correspondence Hellénique XXX, 1906, 409, fig. 43, Nr. 429, Szczerbakiwskij, Трипільська культура на Україні I, 1926, 124, fig. 15), przechodząc ostatecznie wraz z indoeuropejskimi *Hetytami* do Azji Mniejszej, gdzie przybierają formę miejscowego obuwia i zyskują, jak wynika z naszych zestawień, duże rozpowszechnienie. W innych krajach Bliskiego Wschodu są naczynia obuwiowe wogóle nieznane, tak, iż wykluczonem jest, aby mogły skądindziej dostać się do Azji Mniejszej. — Z Azji Mniejszej, jak wiele innych form ceramicznych, przejęte one zostały przez sztukę *jońską*: Maximowa, Les vases plastiques dans l'antiquité II, 1927, tab. XXXVII, 137; starsze okazy zachowały nawet charakterystycznie zakrzywiony koniec: Maximowa, j. w., tab. XXVI, 100. Wreszcie naczynia w kształcie obuwia typu lokalnego pojawiają się grobach środkowej Italji ok. 1000—850 r. prz. Chr. (*Vetulonia*: Montelius, La civilisation primitive en Italie 1895, tab. 178, 17; 190, 14.— *Este*: Montelius, j. w., tab. 52,6, 8, 11a), wobec czego należy przypuszczać, iż pomysł ten dostał się tam z Azji Mniejszej wraz z *Etruskami*. W *Novilara*: Montelius, j. w., tab. 150, 8, 9 byłyby zatem wpływy etruskie. Natomiast w naczyniu obuwiowem: *Vetulonia*, tomba del figulo (Montelius, j. w., tab. 203, 4), jako późniejszem: Duhn, Italische Gräberkunde 1924, 282 dopatrywać się możemy wpływów greckich.

[136]) *Berlin, Antiquarium*, Nr. 30403, z *Armenii*. Dł. 16,9 cm., wys. 7,4 cm. Glinka czerwonawobrunatna, powierzchnia gładzona, ornament ryty. Obecność jego na podeszwie przemawia za tem, że to jest naczynie. — Podobny but przedstawia zapewne fragment posążka męskiego z *Kültepe* (*Louvre*, AO 9789): Chantre, Mission en Cappadoce 1898, tab. XIV, 4, Genouillac, Céramique Cappadocienne I, 1926, 79, tab. 12, 5.

[137]) Okolice *Kajsari, Louvre*, AO 9440: Genouillac, j. w., I, 19 i II, 1926, 41, tab. 28n.

rowaniem rzemiennem (fig. 2 i 3) [138]). Niezawodnie te oba ostatnie rodzaje obuwia nie odbiegają tak dalece, od noszonego wówczas w krajach sąsiednich, ale bardzo silnie zaznaczone zadarcie końca do góry, uważane być musi za cechę specyficznie anatolijską [139]). Zaakcentowana jest ona z całą dobitnością i tam, gdzie samo obuwie potraktowane zostało zupełnie sumarycznie, z pominięciem wszelkich szczegółów (fig. 4) [140]). Mamy zatem na obszarze Azji Mniejszej niezmiernie interesujące zjawisko: silne zróżniczkowanie się najrozmaitszych gatunków obuwia przy równoczesnem zachowaniu jednej stałej wspólnej

Fig. 4. Kopiec k. *Balta Sarylar*. — Euyuk de *Balta Sarylar* (Heidelberg, Archäologisches Seminar).

cechy [141]). Świadczy to, że obuwie anatolijskie miało już wtedy, t. j. w drugiej połowie II tys. prz. Chr., długą przeszłość rozwoju za sobą, i tłumaczy się górzystym charakterem i surowym w zimie klimatem kontynentalnym kraju, zmuszającymi mieszkańców do stałej ochrony nóg [142]). Obuwie o zakrzywionym do góry końcu jest więc prastarym wytworem lokalnym Anatolji, który przybysze hetyccy zmuszeni byli przejąć od ludności tamtejszej, korzystając z jej doświadczenia i przystosowując się jak najściślej do wymagań miejscowych. W ten sposób but o zadartym końcu stał się nieodzowną częścią składową

[138]) *Berlin, Antiquarium*, Nr. 30365/6. Reprodukowany z nich był tylko pierwszy: Frankfort, Studies in the Early Pottery of the ancient Near East II, 1927, tab. X, 5 i Reallexikon der Vorgeschichte XIV, 1928, 90, tab. 43Ee.

[139]) Na kopcu koło *Aliszar* wydobyto również niewielkie modele tego obuwia oraz nogę statuetki męskiej, której dekoracja malowana oddaje w nader wierny sposób kształt i zasznurowanie obuwia. — Zabytek znaleziony w *Kültepe* znany mi jest tylko ze wzmianki: Belck, Zeitschrift für Ethnologie XXXIII, 1901, Verh. 494.

[140]) Kopiec koło *Balta Sarylar*, p. Götze, Archiv für Orientforschung IV, 1927, 25. *Heidelberg, Archäologisches Seminar*. Dl. 9,7 cm., wys. 7,3 cm. Noga posążka glinianego. Reprodukuję ją za łask. pozwoleniem prof. *A. Götzego* w *Heidelbergu*.

[141]) W pracy niniejszej ograniczam się wyłącznie do zestawienia znanych mi materjałów zabytkowych dla oświetlenia zagadnienia, które ona traktuje, rezerwując sobie szczegółowy rozbiór form obuwia starożytnego Anatolji na później.

[142]) W Mezopotamji, dzięki ciepłemu klimatowi, ludność uboższa mogła się w życiu codziennem doskonale obchodzić bez obuwia: Meissner, Babylonien und Assyrien I, 1920, 258.

ubioru hetyckiego tak, jak był nią już przedtem dla ludów mniejszoazjatyckich. Niesłusznie, wobec tego, uważa się nadal ten rodzaj obuwia, z racji występowania jego na zabytkach epoki hetyckiej, za etniczną przynależność Hetytów.

Przedstawione powyżej fakty wskazują zupełnie wyraźnie przyczyny przechowania się na obszarze Anatolji pewnych form kulturowych od najdawniejszej starożytności do chwili obecnej w stanie tak mało zmienionym. Tłumaczy się to warunkami przyrodzonemi kraju, które narzucały stale jego mieszkańcom pewne określone formy bytu i nieodmienny tryb życia, nie dające się nigdy przełamać, bez względu na działanie wpływów przenikających z zewnątrz. Konserwatywizm, będący wybitną właściwością społeczeństw wschodnich, znajduje tu specjalnie sprzyjający podkład, dzięki pocięciu kraju na mnóstwo drobnych, odgrodzonych od siebie pasmami górskiemi, jednostek, tembardziej, iż tylko nieliczne trakty magistralne wiążą go z dalszym światem, który w czasach pohetyckich większego za-

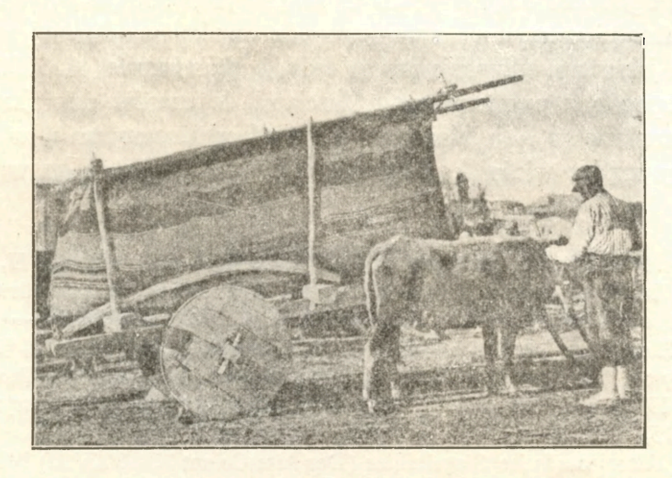

Fig. 5. Kagny anatolijskie (zdjęcie z natury). — Cagny anatolien (d'après nature).

interesowania dla ubogich pasterzy płaskowzgórza nie miał potrzeby okazywać. Nawzajem trudności komunikacyjne odbierają ludności łatwość wzajemnego podtrzymywania stosunków i zniewalają do zasklepienia się we własnem środowisku. Nadto pewna część mieszkańców w gorącej porze roku wyrusza ze stadami na pastwiska, tracąc na ten czas kontakt nawet z rodzinną wioską. Takie ścisłe odosobnienie skazuje na zaspakajanie potrzeb własnych wytwórczością domową. Stała ona zawsze na stopniu niezmiernie prymitywnym w stosunku do kultury epoki, ze względu na ubóstwo ludności i szczupły krąg tych jej potrzeb. Inaczej nie możnaby zrozumieć, że wieśniak anatolijski nie posunął się w niektórych wypadkach poza technikę III tys. prz. Chr. i nie wyzyskał i zastosował ulepszeń, datujących jeszcze z czasów starożytnych.

Wymownym tego przykładem służyć może wózek chłopski, który zarówno na centralnym płaskowzgórzu jako t. zw. *kagny* (fig. 5) [143]), jak i na równinie okolic Konji[144]),

[143]) Por. prócz tego Światowid V, 1928, Nr. 37,7 i Naokoło Świata 1929, Nr. 57, 59.
[144]) Forrer, j. w., fig. 33.— Oba wózki nie są jednak zupełnie identycznej konstrukcji.

pozostał do chwili obecnej dwukołowym o tarczowatem kole. Jest to w zasadzie najstarsza forma koła na Bliskim Wschodzie, jak to wskazują płaskorzeźby z *Ur* [145]) i z *Lagasz* [146]) (III tys. prz. Chr.) oraz nieliczne pieczęcie walcowe [147]). Pełne koła posiadają również modele terakotowe wózków z *Suzy* [148]) i z *Kisz* [149]), od których wywodzi się późniejszy konny wóz wojenny, wprowadzony w XVII w. prz. Chr. [150]). Różni on się jednak zasadniczo od nich tem, że koło pełne zastąpione zostało przez szprychowe, w dążeniu do nadania wehikułowi możliwie lekkiej wagi i powiększenia tem samem jego sprawności bojowej [151]). Z kolei koło szprychowe upowszechnia się we wszelkiego rodzaju pojazdach na całym Bliskim Wschodzie, z wyjątkiem Azji Mniejszej. Tutaj koło tarczowate wozu czterokołowego poświadczone jest przez odbitki pieczęci na tabliczkach „kappadokijskich" z *Kültepe* [152]). Z wprowadzeniem w Azji Mniejszej wozu wojennego koło szprychowe staje się tam również znanem, ale, o ile na podstawie dostępnego materjału sądzić można[153]), zastosowanie jego ogranicza się, ze wskazanych powyżej względów, wyłącznie do broni bojowej. Ogół ludności zatrzymuje natomiast wóz dwukołowy dawnego typu o kole tarczowatem taki, na jakim np. odbywają swą wędrówkę *Filistynowie* (ok. 1190 r. prz. Chr.[154]). Trwa on w ten sposób z pewnemi modyfikacjami do czasów dzisiejszych, a mimo, że koło szprychowe znalazło w Azji Mniejszej powszechne zastosowanie, w coraz to innych pojazdach wyższego rzędu, wieśniak anatolijski nie zdołał założyć go w swoich wózkach

---

[145]) Hall, British Museum Quarterly II, 1927, tab. XXI, 6 i Antiquity II, 1928, tab. I, 1 do str. 56, Woolley, Museum Journal XVIII, 1927, 151, Meissner, Archiv für Orientforschung V, 1928, tab. II, 2, Unger, Reallexikon der Vorgeschichte XIV, 1928, tab. 54Ac. — Por. także mozajkę z *Ur*: Woolley, Illustrated London News, Nr. 4653, 1928, 1176, Unger, j. w., tab. 54Bb.

[146]) Ed. Meyer, Sumerier und Semiten in Babylonien, Abhandlungen Preussischer Akademie der Wissenschaften 1906, tab. VIII, Meissner, Grundzüge der babylonisch-assyrischen Plastik (Der Alte Orient XV) 1915, fig. 73.

[147]) Weber, Altorientalische Siegelbilder (Der Alte Orient XVII/XVIII) 1920, fig. 298, Ward, Seal cylinders of Western Asia 1910, Nr. 127 (tu czterokołowy wóz bóstwa).

[148]) Lefebure des Noëttes, La force motrice animale à travers les âges 1924, tab. III, 5, 7.

[149]) Langdon, Ausgrabungen in Babylonien seit 1918 (Der Alte Orient XXVI) 1928, tab. 3, 2.

[150]) Zagadnienie to przedstawiłem w referacie p. t. Wóz wojenny u Hetytów i Achajów, II Zjazd Geografów i Etnografów Słowiańskich w Polsce 1927, S. VI, por. Kwartalnik Klasyczny I, 1927, 352.

[151]) Mötefindt, Mannus X, 1928, 31nn. zestawia cały szereg form kół tarczowatych w starożytności, nie przeprowadzając ugrupowania materjału podług terytorjów, przez co Wschód nie występuje z należytą przejrzystością. — P. Wahle, Reallexikon der Vorgeschichte XI, 1927, 9nn.

[152]) Pinches, Liverpool Annals I, 1908, tab. 17, 7nn., por. Ed. Meyer, Reich und Kultur der Chetiter 1914, fig. 43n. Także pieczęć: de Clercq et Menant, Catalogue de la Collection de Clercq I, 1885, Nr. 281, Lefebure des Noëttes, j. w., tab. V, 2. — Unger, Reallexikon der Vorgeschichte XIV, 1928, 241 niesłusznie widzi tu koła szprychowe.

[153]) P. pieczęcie: Contenau, Glyptique Syro-hittite 1922, fig. 73. W ceramice malowanej: Genouillac, Céramique Cappadocienne I, 1926, fig. 58n., por. Przeworski, Archiv für Orientforschung V, 1928, 22[7].

[154]) Macalister, The Philistines 1913, fig. 7, Gressmann, Altorientalische Bilder zum Alten Testament 1925[2], fig. 111. — Na to że *Filistynowie* są ludem pochodzenia mniejszoazjatyckiego wskazałem w referacie p. t. Pochodzenie Filistynów a teksty hetyckie, Pamiętnik IV Zjazdu Historyków Polskich w Poznaniu I, 1925, I, 6, por. Galling, Reallexikon der Vorgeschichte X, 1927, 129.— Koło tarczowate przedstawia również hieroglif dysku z *Phaistos* (Kreta), zabytku niewątpliwie importowanego z Azji Mniejszej, p. Evans, Scripta Minoa I, 1909, tab. XII, fig. 12.

dwukołowych lub też przejść do innego typu wozu. Przyczyny tego zjawiska szukać może należy, w tem, że w kraju, gdzie nigdy nie było drzewa pod dostatkiem, umiejętność jego obróbki nie mogła być postawiona wśród ludności wiejskiej na należytej wysokości. Trudny teren górski wymaga wozu i koła specjalnie mocnej konstruckji, odpornego na przeszkody uciążliwych bezdroży, co przy kole szprychowem nie jest łatwem do rozwiązania prymitywniejszemi środkami. W tych warunkach mieszkańcy Anatolji zwłaszcza jej centralnego płaskowzgórza, pozostać musieli przy dawnym systemie kół tarczowatych, tak, jak w innych krajach górskich, w Afganistanie [155]) lub na Kaukazie [156]), zamiast przyswoić sobie uznane ulepszenia techniczne.

Stwierdzenie, dzięki zachowanym we współczesnej kulturze materjalnej Anatolji przeżytkom pochodzenia starożytnego, niewątpliwie jeszcze przedhetyckiego, pewnych stałych, nieznacznym modyfikacjom podlegających składników, które nazwaliśmy wskutek tego rdzennie anatolijskiemi, zniewala nas do wyłączenia ich z kultury materjalnej epoki hetyckiej i przeciwstawienia tym jej składnikom, które określić się dadzą, jako hetyckie. Postulat, wypowiedziany w stosunku do epoki hetyckiej, należy mieć zresztą na uwadze, ilekroć mowa jest o pojawieniu się na obszarze Azji Mniejszej jakiejś świeżej inwazji etnicznej, penetracji kulturalnej lub nowego podboju politycznego, w każdym bowiem takim okresie zachodzi zetknięcie się miejscowej cywilizacji anatolijskiej z mniej lub więcej na nią oddziaływującemi elementami napływowemi [157]).

VI. ROLA HETYTÓW INDOEUROPEJSKICH W ŚRODKOWEJ ANATOLJI.

Elementy autochtoniczne, które wydzielić się dają z kultury materjalnej czasów hetyckich, muszą być, jak wynika z wywodów poprzedzających, dziedzictwem epoki wcześniejszej. Z charakteru ich wolno, wobec tego, wnioskować o stanie kultury materjalnej oraz stopniu zamożności środowiska anatolijskiego w okresie, poprzedzającym pojawienie

---

[155]) Forestier, La roue. Etude paleotechnique 1900, fig. 47.

[156]) Anuczin, Московскія Древности XIV, 1890, 150, fig. XXII, Schrader-Nehring, Reallexikon der indogermanischen Altertumskunde II, 1929², tab. CVIII, 2, Chantre, Recherches anthoropologiques au Caucase IV, 1887, tab. VI.

[157]) Dotyczy to zwłaszcza epoki rzymskiej, reprezentowanej na kopcach anatolijskich przez własną warstwę. Interesowano się do tej pory jej zabytkami o tyle, o ile mogły one dać jakieś przyczynki do kultury powszechno-rzymskiej. Centralna Azja Mniejsza była wszakże prowincją zbyt oddaloną od rdzennych ośrodków cesarstwa rzymskiego, zbyt późno w skład jego wcieloną oraz zbyt odrębną i różnorodną posiadającą przeszłość, by kultura materjalna jej nie musiała mieć, mimo wyraźne piętno epoki (np. terra sigillata), charakteru, ze stanowiska rzymskiego, wybitnie prowincjonalnego, o swoistem zupełnie zabarwieniu lokalnem. Z tego względu w badaniach nad kulturą materjalną Anatolji w okresie hellenistyczno-rzymskim nasuwa się konieczność wyraźnego oddzielenia tego, co tłumaczyć trzeba ekspansją rzymską, od tego, co określić należy, jako typowo anatolijskie. — W pewnym stopniu możliwe to jest również w czasach panowania perskiego. Stratygraficznie nie wydzielają się one samodzielnie, lecz wchodzą w skład warstwy pohetycko-przedrzymskiej. Na kopcu koło *Aliszar* poświadczają epokę perską gemmy greko-perskie, w zupełnie podobny sposób, jak rzymską terra sigillata, z tą jednak różnicą, że, jako utwory artystyczne, nie mogą one być tak licznie reprezentowane jak fabryczne produkty ceramiczne, cieszące się masowym pokupem. Narazie brak jednak danych co do obfitszego napływu wyrobów perskich z centrum państwa achemenidzkiego do Anatolji, tak iż zwierzchnictwo jego nie zaznacza się w kulturze materjalnej półwyspu w dobitniejszy sposób.

się Hetytów indoeuropejskich w środkowej Anatolji. Rozważania dotychczasowe wskazują, że zasobność mieszkańców centralnego płaskowzgórza była podówczas dużo skromniejsza, niż ludności sąsiednich terytorjów. Na zmianę tego stanu rzeczy i podniesienie się w wydatniejszy sposób kultury materjalnej ludności anatolijskiej III tys. prz. Chr. nie mogło również wpłynąć osiedlenie się kupców *assyryjskich* po miastach i osadach *Górnego kraju*. Był to bowiem, jak już zaznaczyliśmy [158]), żywioł obcy, odgrodzony odrębnym ustrojem swych faktoryj od współudziału w życiu politycznem kraju, nie zainteresowany w jego losach i potrzebach, ale pełen inicjatywy handlowej i przedsiębiorczości, których właśnie brakło autochtonom. Skutkiem tego nie im, lecz Assyryjczykom przypaść musiały znaczne zyski, jakie dawała zorganizowana przez nich dla zaopatrywania rynku mezopotamskiego eksploatacja i eksport bogactw naturalnych Azji Mniejszej. Handel wymienny między dwoma krajami, który Assyryjczycy w związku z tem, zdołali ująć w swe ręce, stworzył natomiast możliwość łatwego napływu pewnych kategoryj wyrobów mezopotamskich, w Anatolji nieprodukowanych zupełnie, bądź też nie w tak wysokim gatunku, jak w Mezopotamji. Szczupłe i niekompletnie opublikowane znaleziska tej epoki[159]) nie pozwalają narazie na ściślejsze określenie rozmiaru i charakteru importu assyryjskiego do Anatolji i uchwycenie tych zapożyczeń, z jakich, w związku z działalnością i pobytem Assyryjczyków nad Halysem, skorzystała miejscowa kultura materjalna.

Te wpływy Mezopotamji nie były w żadnym razie na tyle decydujące, aby pojawienie się Hetytów indoeuropejskich na centralnem płaskowzgórzu uważać trzeba było za najście ludu barbarzyńskiego na kraj o wyższej cywilizacji. Brak przedewszystkiem tej inwazji siły niszczycielskiej, zmiatającej wszystko po drodze napotkane i pogrążającej przebyte terytorjum w zgliszczach, a jego mieszkańców w nędzę. Z tego co przedstawiliśmy poprzednio, wynika, że indoeuropejscy Hetyci nie byli dla ludności środkowej Anatolji półcywilizowanym najeźdźcą, a dla podbitego kraju sprawcami upadku [160]). Przeciwnie, zdobywcy z Zachodu okazali się wobec zwyciężonych wartswą o wyższym poziomie kultury materjalnej, jakkolwiek nie w tym stopniu, co żywioł assyryjski. Zaznacza się to bardzo dobitnie w dziedzinie produkcji ceramicznej, gdzie najwyraźniej daje się wyczuć przewrót wywołany pojawieniem się w kraju świeżego elementu etnicznego.

Ceramika malowana była w Azji Mniejszej znana niewątpliwie jeszcze przed przybyciem Hetytów: w *Kültepe* ujawniono ją wraz z tabliczkami „kappadokijskiemi" [161]).

---

[158]) J. w. str. 23.

[159]) Poza wykopaliskami z *Kültepe* jedynym materjałem zabytkowym, który pozwoli zapoznać się w pewnej mierze z kulturą Anatolji tego okresu są, niepublikowane po większej części, odbitki pieczęci walcowych na tabliczkach „kappadokijskich". Tutaj również przeprowadzić trzeba będzie ścisłe rozgraniczenie między tem, co reprezentuje cywilizację miejscową, a tem, co przyszło do Anatolji wraz z kupcami assyryjskimi.

[160]) Schachermeyr, Mitteilungen der Geographischen Gesellschaft in Wien 67, 1924, 146 Reallexikon der Vorgeschichte XIV, 1928, 190 uważa Hetytów za element wyłącznie łupieżczy i półcywilizowany, na podobieństwo późniejszych *Kimmerów* i *Scytów*. Inwazja hetycka, która przy przejściu z Europy do Azji posiadać mogła początkowo niszczycielski charakter (w związku z nią następuje przecież upadek *Troi II*), zatraciła go szybko, nie napotykając poważniejszego oporu, w miarę oddalania się od swego punktu wyjścia.

[161]) Hrozny, Syria VIII, 1927, tab. IV, 2, por. Schachermeyr, Mitteilungen des Athenischen Instituts XLI, 1916 (1928), 394[1].

Nie byłoby przeto wykluczonem, że wyrabiać ją zaczęto nad Halysem za podnietą kupców assyryjskich ponieważ naczynia malowane rozpowszechnione były w III tys. prz. Chr. w Mezopotamji [162]). Rozstrzygnięcie tej kwestji jest o tyle trudne, że narazie niewiadomo dokładnie, jaką była ceramika anatolijska przed powstaniem faktoryj assyryjskich w Górnym kraju. Wyrobom z *Kültepe* brak jednak zasadniczo tych wszystkich cech, jakie charakteryzują późniejsze garncarstwo hetyckie [163]). Natomiast w czasach hetyckich nie wychodzą z obiegu gatunki naczyń, wyrabiane w Anatolji przed usadowieniem się Hetytów nad Kyzył Irmak, lecz, z drugiej strony, rozpowszechnia się wtedy szereg gatunków ceramiki malowanej, nieznanej przedtem zupełnie na centralnem płaskowzgórzu. Kontynuacja dawniejszych tradycyj zachodnich z III tys. prz. Chr. w ornamentyce niektórych jej gatunków [164]) tłumaczy się poprostu *bałkańskiem* pochodzeniem Hetytów indoeuropejskich i jest zarazem jednym z bardziej ważkich dowodów, przemawiających za niem.

Wszędzie tam, gdzie występuje ceramika malowana, jest ona naczyniem wykwintniejszem, świadcząc o pewnej zamożności jego właścicieli. Podobnie musiało być w Azji Mniejszej, gdzie zwykłe garnki jednobarwne utrzymują się przedewszystkiem pośród ludności uboższej i w użytku powszednim. Szerokie jej rozpowszechnienie w czasach hetyckich, w stopniu bez porównania silniejszym, o ile ze znalezisk można osądzić, niż w okresie poprzedzającym, było sui generis objawem podniesienia się dobrobytu mieszkańców centralnego płaskowzgórza. Niemniej musi to być uważane za pewnego rodzaju przewagę kulturalną zdobywców, pojawiających się z dorobkiem własnym w podbitym kraju, a następnie stwarzających dogodne warunki dla dalszego jego rozwoju. Określenie rozmiarów i charakteru tego dorobku kulturowego, z jakim indoeuropejscy Hetyci przychodzą do środkowej Anatolji z początkiem II tys. prz. Chr. jest właśnie jednem z najważniejszych zadań archeologji mniejszoazjatyckiej w chwili obecnej [165]).

Rozbudowa osadnictwa górskiego i systemu obronnego w środkowej Anatolji przez Hetytów, o czem również była mowa poprzednio, świadczy, że Hetyci odgrywają w Azji Mniejszej w II tys. prz. Chr. zarazem rolę c z y n n i k a o r g a n i z u j ą c e g o. Za ich sprawą dokonywa się po raz pierwszy w historji zjednoczenie półwyspu. Obok epoki perskiej i rzymskiej, jest to jeden z tych nielicznych w starożytnych dziejach Azji Mniejszej momentów, kiedy podlega ona w całości jednemu zwierzchnictwu państwowemu. Sy-

---

[162]) Np. *Tell el-Obeid*: W o o l l e y, Antiquaries Journal IV, 1924, tab. XVIIa i F r a n k f o r t, Studies in the Early Pottery of the Near East I, 1924, tab. V, 2.

[163]) C h r i s t i a n, Mitteilungen der Anthropologischen Gesellschaft in Wien LXIII, 1928, 213 i F r a n k f o r t, Reallexikon der Vorgeschichte XIV, 1928, 89.

[164]) F r a n k f o r t, j. w., 89.

[165]) Dotychczas nie wiemy, czy Hetyci indoeuropejscy wprowadzili w środkowej Anatolij nowy rytuał pogrzebowy, odmienny od tego, jaki stosowała przed ich przybyciem ludność centralnego płaskowzgórza. Teksty hetyckie nie mówią nic o zwyczajach pogrzebowych. Na kopcu koło *Aliszar* nieboszczycy chowani byli w pozycji skurczonej w wielkich specjalnie na ten cel przeznaczonych garnkach, który to obrządek występuje również na terytorjach sąsiednich: w *Mezopotamji* (U n g e r, Forschungen und Fortschritte III, 1927, 114), *Syrji półn.* (W o o l l e y, Liverpool Annals VI, 1914, 87 nn. i VII, 1916, 116 nn. oraz Carchemish II, 1921, 39, 119) i *Armenji* (B o g h o s s i a n, Armeniaca II, 1927, 126 n.). Wobec tego przyjąć trzeba, iż był to rytuał właśnie ludności przedhetyckiej Anatolji, Natomiast brak w epoce hetyckiej śladów kremacji. Nie znaleziono ich również na *Kültepe*, gdzie domniemane szczątki nekropoli (C h a n t r e, Mission en Cappadoce 1898, 90, B e h n, Hausurnen 1924.

tuacja Azji Mniejszej w okresie perskim i rzymskim jest jednak wręcz odmienna od tej, w jakiej się ona znajduje w epoce hetyckiej. W czasach perskich i rzymskich Anatolja, zatracając swą samodzielność, zostaje wcielona, jako prowincja peryferyczna, w rozległe systemy państwowe, których właściwe ośrodki leżą daleko poza jej naturalnemi granicami. Zjednoczenie kraju dokonywa się podówczas za sprawą czynników, działających z zewnątrz na rzecz obcej idei mocarstwowej. Natomiast państwo hetyckie w XV—XIII w. prz. Chr. jest samoistnym organizmem, powstałym na miejscowym gruncie mniejszoazjatyckim przez skupienie się wszystkich niemal krajów półwyspu dokoła terytorjum, zajętego przez Hetytów z początkiem II tys. prz. Chr. Elementowi zdobywczemu, zrazu obcemu etnicznie rdzennej ludności Anatolji, przypada w udziale wyprowadzenie szczepów mniejszoazjatyckich na szerszą widownię historyczną. Dzięki temu epoka panowania hetyckiego, zwłaszcza ostatnia jego faza, oznacza dla Azji Mniejszej nie tylko okres ekspansji politycznej i stanowiska mocarstwowego, lecz zarazem rozkwitu gospodarczego oraz intensywności zaludnienia. Inwazja ludów północy, która przyczyniła się do upadku państwa hetyckiego i obróciła w perzynę kwitnące miasta i osiedla Azji Mniejszej, pozostawiły po sobie tak głębokie ślady, że czasy pohetyckie w środkowej Anatolji noszą wyraźne znamiona upadku, z którego kraj dźwignął się dopiero po upływie kilku wieków.

Warszawa, w czerwcu 1929 r.

---

52), są poprostu pozostałościami po pożarze, który strawił *Kaneš* podczas inwazji ludów północnych, Niejasną jest pozatem wiadomość o śladach ciałopalenia, ujawnionych jakoby w kopcu koło *Egriköj* na południe od *Erdżias Dagh*: Charles, Hastings Encyclopaedia of Religions and Ethics VI, 1913, 725. Stwierdzono tam ułamki naczyń malowanych, kości ludzkich i zwęglone drzewo, współobecność tych znalezisk nie dowodzi jednak istnienia w tem miejscu krematorjum i cmentarzyska epoki hetyckiej. Prawdopodobnie kopiec koło *Egriköj*, jako położony w dolinie górskiej kryje w sobie szczątki jakiejś osady, jak wszystkie inne hüjüki. Wątpliwe są także dalsze ślady ciałopalenia, które podaje Charles, j. w., 726 (*Konia*), a nadto leżą one już poza właściwą strefą hetycką. Wszystkie te znaleziska, jako pochodzące z terenu zabudowanego osad ludzkich, mają zupełnie sporadyczny charakter i nie są wystarczające dla ostatecznego wypowiedzenia się o obrządkach pogrzebowych mieszkańców Anatolji w epoce hetyckiej. W cmentarzyskach o masowem skupieniu nieboszczyków, jakich do tej pory nie szukano wcale, lub też w grobowcach pojedyńczych poszczególne systemy chowania zmarłych występować muszą w bardziej sprecyzowanej formie. W zachodnio-pontyjskim okręgu ceramiki malowanej ciałopalenie jest ogólnie stosowane, wobec czego należałoby przypuszczać, że indoeuropejscy Hetyci zatrzymali ten sam obrządek w Anatolji, o ile ze względu na warunki miejscowe, nie byli zmuszeni go zarzucić i przejść do innego. Ciałopalenie przyjmuje się powszechnie w Azji Mniejszej i półn. Syrji po 1200 r. prz. Chr., po inwazji ludów północy: Schachermeyr, Mitteilungen des Athenischen Instituts XLI, 1916 (1928), 390.

DODATEK I.

Dziennik pobytu w Anatolji w 1927 r.

PREMIER APPENDICE.

Journal du séjour en Anatolie en 1927.

Paźdz. 17. Przyjazd do Angory.

20. Odjazd koleją do st. Hadżi-Szefatli (253 klm od Angory na linji do Kajsari).

21. Hadżi-Szefatli (kopiec) — Paszaköj (kopiec) — Battal (kopiec) — Apudżak — kopiec koło Aliszar (kwatera ekspedycji).

23. Kw. eksp. — Karajab — (kopiec) Kodż-Kiszlar — (kopiec) Küczük Dżala — Horak — Karamaghara — Peik — Salyr — kw. eksp.

24. Kw. eksp. — Jazili-Tasz — Osman-Pasza Tekessi — Indżirli — Topdże — Jozgad — Topdże — Indżirli — Sarnen Ören — Apudżak — kw. eksp.

28. Kw. eksp. — Terzili — Terzili Hamman (ruiny łaźni rzymskiej) — Karajab — kw. eksp.

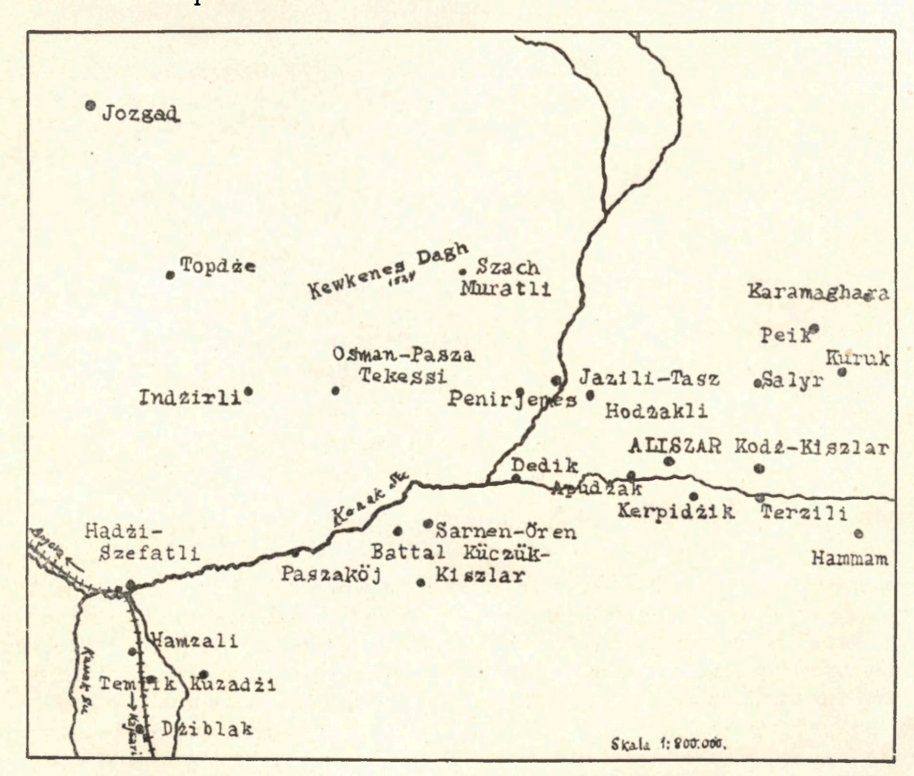

Fig. 6. Okolice Aliszaru. — Environs d'Alishar.

29/30. Kw. eksp. — Aliszar — Apudżak — Küczük-Kiszlar (kopiec) — Siah — (kopiec) Battal — Paszaköj (dwa kopce) — Kuzadżi — Dżiblak (st. kol.) — Temlik — Hamzali — Hadżi-Szefatli — kw. eksp.

31. Kw. eksp, — Karaweli — Kerpidżik — Köne (kopiec) — Jozgad — Topdże — Indżirli — Hadżi-Szefatli — kw. eksp.

List. 5—7. Kw. eksp. — Karaweli — Hodżakli — Jazili-Tasz — Temrezi — Szach-Muratli — Kewkenes Dagh i Kekjawusz Kale (pobyt dwudniowy) — Mehmed Bade — Tepezy-Delik (kopiec) — Idirizliköj — Kyszlaköj — Penirjemes (kopiec) — kw. eksp.

10. Kw. eksp. — Hadżi-Szefatli — odjazd koleją do Angory.

DODATEK II.

Katalog ceramiki anatolijskiej w Państwowem Muzeum Archeologicznem w Warszawie.

DEUXIÈME APPENDICE.

Catalogue de la poterie anatolienne au Musée Archéologique de l'État à Varsovie.

Kopiec koło Battal:

1. Czarna dekoracja linearna na bialem tle malowanem. Gr. 9 mm. Wnętrze różowe wygładzone. Glinka różowawa. (Tabl. I, 1).
2. Ozdoba ciemnokarminowa na czerwonej powłoce gładzonej (engobe). Gr. 11 mm. Glinka czerwonawa. (Tab. I, 2).
3. Fragment brzuśca. Czarna dekoracja linearna na białem tle malowanem. Gr. 9 mm. (Tab. I, 3).
4. Dekoracja czarna na białem tle malowanem. Gr. 10 mm. Wnętrze różowo-ceglaste. Glinka różowawa. (Tab. I, 4).
5. Fragment większego naczynia. Dekoracja czarna linearna na kremowem, lekko zaróżowionem tle malowanem. Gr. 15 mm. (Tab. I, 5).
6. Czarna ozdoba linearna na tle czerwonem. Gr. 9 mm. Wnętrze i glinka różowawe. (Tab. I, 6).
7. Czarna dekoracja linearna na kremowem tle malowanem. Dekoracja wyblakła, tło zaróżowione miejscami: ślady działania ognia (gorąca). Gr. 10 mm. Glinka i wnętrze różowawe. (Tab. I. 7).
8. Fragment naczynia pomalowanego zewnątrz i wewnątrz na kremowo-różowo. Dekoracja linearna zewnętrzna czarna, dostrzegalne również jej ślady wewnątrz. Tło zewnętrzne przyczerwienione z powodu działania gorąca. Gr. 9 mm. Glinka szarawa.
9. Fragment większego naczynia o listwie wypukłej, pod którą dekoracja linearna czarna. Tło malowane jasno-żółte. Wnętrze chropowate. Gr. 12 mm. (Tab. I, 8).

Kopiec koło Paszaköj:

10. Tło malowane ciemno-popielate, na którem ozdoba bronzowa. Gr. 12 mm. Wnętrze chropowate. Glinka szara, miejscami zaróżowiona. (Tab. I, 9).
11. Fragment brzuśca większego naczynia. Czarna dekoracja linearna na białem tle malowanem. Wnętrze i glinka różowawe. Gr. 14 mm. (Tab. I, 10).
12. Fragment brzuśca. Wnętrze chropowate. Glinka czerwonawa. Powłoka gładzona (engobe) jasno-bronzowa. Dekoracja malowana składa się z białego pola, ujętego w czarne obramowanie, równolegle do którego biegnie wewnątrz cieńsza linja. Gr. 11 mm. (Tab. I, 11).
13. Fragment brzuśca większego naczynia. Czarna dekoracja linearna na kremowem tle malowanem. Gr. 16 mm. Wnętrze szare. Glinka różowawa. (Tab. I. 12).

Kopiec koło Küczük Dżala:

14. Górna część brzuśca dużego brzuchatego naczynia. Tło malowane jasne. Na krawędzi ślady pasa pomalowanego. Kropki i pasy na brzuścu czarne, pola ciemnokarminowe. Gr. 17 mm. Wnętrze glinka jasno-różowe. Ślady koła garncarskiego bardzo wyraźne. (Tab. II, 1).

Kopiec kolo Kodż Kiszlar:

15. Fragment wygiętej szyjki naczynia, pomalowanego zewnątrz i wewnątrz na jasnozielonkawo. Ozdoba zewnętrzna, przekraczająca krawędź, czarna. Gr. 10 mm. (Tab. II. 2).
16. Fragment brzuśca. Powłoka gładzona ceglasta, pasy ciemno-czerwone. Gr. 6 mm. Glinka czerwonawa. (Tab. II, 3).
17. Ucho naczynia nakładane. Powłoka gładzona jasno-różowa. Gr. 20 mm. (Tab. II. 4).

Kiramitlik na Kewkenes Dagh:

18. Fragment większego naczynia z czerwonej gliny. Ozdoba żłobiona. Gr. 8 mm. (Tab. II, 5).
19. Fragment dna naczynia, pomalowanego zewnątrz (lśniąco) i wewnątrz (matowo) na ciemno-bronzowo. Gr. 11 mm. Glinka czarna, pod zewnętrznem pomalowaniem wypalona na czerwono.
20. Fragment naczynia. Ślady okopcenia i popękania w ogniu. Gr. 8 mm.
21. Fragment naczynia, pomalowanego na ciemno-bronzowo, zewnątrz lśniąco, wewnątrz matowo. Gr. 9 mm.
22. Fragment wielkiego naczynia z czerwonej gliny. Ornament żłobiony i stemplowany.
23. Fragment grubego naczynia z czerwonej gliny, pomalowanego na ciemno-bronzowo. Dwie listwy wypukłe poziome równoległe. Gr. 16 mm.
24. Fragment naczynia. Pomalowanie starte (?), tylko powierzchnia wygładzona. Gr. 12 mm.
25. Fragment dna naczynia, pomalowanego na ciemno-bronzowo. Wnętrze tej samej barwy. Gr. 13 mm.
26. Fragment naczynia. Ornament żłobiony z trzech linij równoległych poziomych. Gr. 8 mm.
27. Fragment naczynia z czerwonej gliny. Gr. 8 mm.
28. Fragment szyjki naczynia. Powłoka jasno-różowa. Gr. 13 mm.
29. Fragment krawędzi górnej naczynia z czerwonej gliny. Gr. 18 mm. Ozdoba z linij poziomych, żłobionych równolegle.
30. Fragment ucha dużego naczynia. Glinka różowawa. Gr. 22 mm.
31. Fragment terra sigillaty. Gr. 5 mm.

RESUMÉ.

Le déchiffrement de la langue hittite par M. *Fr. Hrozný* et la lecture des textes de Boghaz-Keuï ont amené les savants à se former des idées tout-à-fait nouvelles sur le passé de l'Asie Mineure au III-e et au II-e mil. av. J. C. Ces résultats inattendus des recherches historiques ne pouvaient, par conséquent, rester sans influence sur les investigations qu'on allait reprendre dans l'intérieur de la péninsule après l'intervalle causé par la grande guerre. Cependant, à ce moment-là, il n'y avait dans l'Anatolie entière que deux sites hittites, *Boghaz-Keuï* et *Euyuk*, explorés par les archéologues, et ce n'est qu'en partie. Les tertres dont plus qu'une soixantaine fut signalée par *E. Chantre* (1894) et qui furent plus tard rappelés par *W. Belck* (1901) restaient toujours intacts, sans avoir attiré l'attention plus vive des savants. La céramique révélée de quelques de ces tertres (*Orta-Euyuk* près de *Dedik*: *Chantre*, 1894; *Seserek*: *H. Grothe*, 1908) par des sondages d'essai ou recueillie à leur surface, se montra apparentée à celle découverte à *Boghaz-Keuï* et prise en bloc pour hittite. C'est ainsi que M. *E. Forrer* qui réussit à constater en Anatolie centrale 183 euyuks (1926), les assigna sans hésitation à l'époque hittite, en tirant de suite de leur forme des conclusions sur celle des habitats anciens qu'ils recouvrent.

Les recherches de M. *H. H. von der Osten* qui visita 55 tertres sur le plateau central (1926) ont montré combien cette hypothèse est peu fondée. De même que lui, j'ai pu constater (1927) qu'on retrouve aux euyuks, à coté de la céramique à décor peint, la terre sigillée ainsi que la poterie byzantine et osmane. Et même la céramique peinte n'appartient exclusivement à une seule époque: outre celle qui date du II-e mil. av. J. C., un groupe assez distinct serait, d'après M. *R. Zahn* (1907), de provenance galate. Par conséquent, aux tertres se trouvent représentées par leurs restes toutes les époques qui ont succédé en Asie Mineure celle de la domination hittite. En effet, les fouilles au tertre d'*Alishar* (1927) ont mis au jour un village habité dès l'âge néolithique jusqu'au moment de l'apparition des Osmans en Anatolie, dont les couches particulières correspondent aux principales époques historiques du pays. De même que celui-ci, la plupart des habitats anciens fut abandonnée vers la fin du Moyen Âge à cause du depeuplement d'Anatolie dans cette période. L'élément osman qui au XIV-e s. s'empara peu-à-peu de la péninsule obtint ensuite, après la pacification du pays, des conditions favorables pour le repeupler, mais les colons turques ont évidemment préferé de se fonder des nouveaux habitats que de s'installer dans les anciens. On observe actuellement le même symptôme chez des mohadjirs qui élévent toujours des nouvelles maisons au lieu de prendre possession de celles, quittées par les réfugiés grecs et arméniens. Ainsi les villages modernes sont situés tout près des euyuks et parfois même à leurs sommets comme la couche la plus récente, vive encore, de l'habitat. La persistance et la continuité de l'habitation aux mêmes emplacements à travers des siècles s'expliquent par des conditions favorables de vie qu'ils offraient à la population.

Les restes de l'industrie néolithique trouvés au *Kul-Tépé*, à *Alishar*, à *Boghaz-Keuï* et ailleurs en Anatolie, attestent qu'elle avait, de même que les pays voisins, son époque de pierre polie, durant laquelle fut fondée la plupart des habitats dont il est ici question. Ils se sont développés de suite pendant le III-e mil. av. J. C., à l'époque de la pénétration commerciale akkadienne et assyrienne en *Haut Pays*, de sorte que les Hittites indo-

européens, entrés en Anatolie centrale au XX-e s. av. J. C., devinrent maîtres des villages florissants et peuplés. Sortis des Balkans, comme nous l'avons démontré dans notre travail précédent (*Eos XXVIII*, 1925, 1*ss*.), ils ont détruit sur leur chemin *Troie II*, mais à mesure de s'approcher du plateau central, leur invasion perdut le caractère destructif qu'elle dut avoir primitivement. En particulier, les fouilles au *Kul-Tépé* (1925) ont montré l'absence de la couche hittite au-dessus des restes du quartier assyrien, ce qui prouve qu'il ne fut plus habité pendant la période hittite. Aussi l'état, dans lequel y furent excavées les tablettes „cappadociennes" de l'archive des marchands assyriens de *Kaneš*, nous fait conclure qu'il fut abandonné subitement par ses propriétaires et, autrement que plus tard l'archive royal de *Hattušaš*, épargné par les vainqueurs. Sans doute, en Haut Pays les Hittites n'avaient rencontré de résistance sérieuse de la part de la population indigène et les commerçants assyriens y installés furent forcés de liquider leurs comptoirs et de se retirer en Mésopotamie. Cependant tous ces changements politiques se sont accomplis sans troubler la continuité de l'habitation du pays : 20 sites connus à l'époque de l'activité commerciale assyrienne en Anatolie, entre eux *Hattušaš*, *Kuššar* et *Kaneš*, se retrouvent plus tard comme des importants centres politiques et religieux de l'empire hittite.

Les habitats anatoliens situés dans des vallées fermées par des chaînes des montagnes furent des centres naturels de ces primitives unités territoriales. De là l'expression *„pays de la ville de..."* si caractèristique pour les textes de Boghaz-Keuï et passée évidemment d'une langue indigène dans celle des Hittites. Un tel démembrement du plateau anatolien nous fait comprendre que le pays resta pendant tout le III-e mil. av. J. C. partagé en petits cantons indépendants gouvernés par leurs dynastes. Ce ne fut qu'avec la conquête hittite qu'Anatolie centrale fut unie en un seul état dominé par la souche indoeuropéenne. Cependant les habitats des vallées ne pouvant donner de protection nécessaire aux conquérants, peu nombreux d'abord, ceux, pour maintenir en obéissance la population soumise ainsi que pour défendre leurs possessions contre les ennemis, élevèrent dans les montagnes des châteaux (*kalé*) et des citadelles (*hissar*). Les chefs des garnisons y stationnés parvinrent peu-à-peu à s'établir comme souverains des territoires leur confiés par les rois hittites ; c'est ainsi que l'empire hittite se transforma définitivement en monarchie féodale (XV-e—XIII-e s. av. J. C.). Cette évolution accomplie, les châteaux anatoliens devinrent des sièges des vassaux des rois hittites et des centres des petites principautés dont se composa à cette époque le royaume hittite proprement dit. De nouveau la structure géographique du pays contribua à sa division politique, mais cette fois-ci son unité fut gardée par le pouvoir central. Les châteaux, situés aux frontières et dans l'intérieur du plateau furent en même temps des membres d'un systhème défensif compliqué, dont le centre forma le grand camp de guerre fortifié sur *Kewkenes Dagh*. Là furent concentrées des troupes permanentes des rois hittites, étant à la fois des réserves pour le cas de guerre et des révoltes des vassaux.

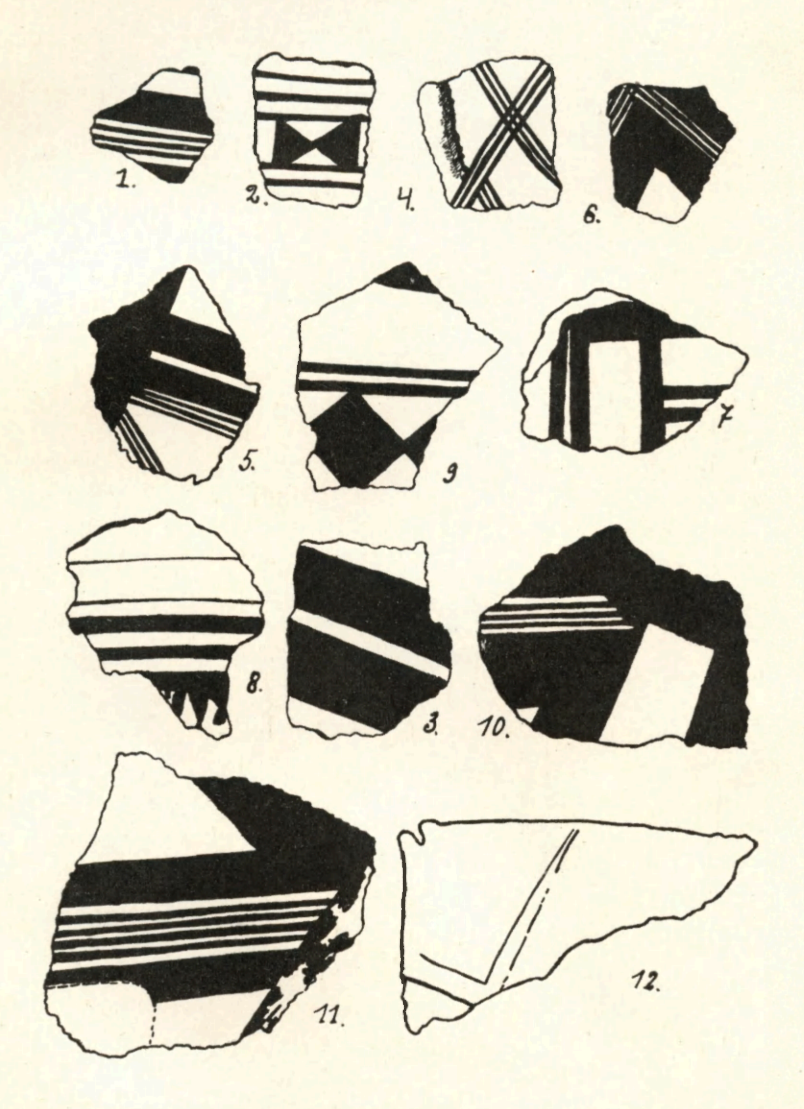
Les habitats montagnards, construits par les Hittites dès leure arrivée en Anatolie, s'opposent, par conséquent, aux habitats des vallées datant de l'époque préhittite. Les châteaux et les citadelles anatoliens survécurent, de même que les villages, la chute de l'empire hittite, mais en perdant toute leur importance d'autrefois.

Quant à la culture matérielle, les Hittites qui s'emparérent de l'Anatolie centrale, durent s'assimiler partiellement à celle qu'ils y ont trouvée, vu les conditions particulières

de vie sur le plateau. C'est aussi la cause que certains éléments culturels dans cette région-ci n'avaient subi dès l'époque préhittite jusqu'aux temps présents aucun changement signifiant. Nous les désignons, par conséquent, comme *purement anatoliens*, et constatons qu'on peut les retrouver en Anatolie dans la civilisation de chaque période historique. En particulier, il faut citer parmi ces „survivances" préhistoriques de la culture moderne, la chaussure à pointe recourbée, l'architecture en brique crue et l'emploi du fumier animal au lieu du bois, aujourd'hui d'ailleurs plus rare que dans l'antiquité. La roue pleine conservée dès le III-e mil. av. J. C. dans les chariots modernes (*cagny*) nous atteste, combien la technique fut toujours arriérée chez la population anatolienne. En jugeant du caractère de ces survivances, nous arrivons à la conclusion que la culture matérielle en Anatolie au moment de la conquête hittite fut encore très pauvre et peu avancée, non seulement comparée à celle des marchands assyriens, mais aussi à celle des Hittites indoeuropéens. Il est, par conséquent, permis de mettre en rapport avec leur activité le progrès de la culture matérielle de l'Asie Mineure au II-e mil. av. J. C. qui se manifesta, entre autre, par la diffusion universelle de la *céramique peinte*. En somme, les Hittites n'apparurent en Anatolie centrale, comme on le prétend souvent, en caractère des barbares mi-civilisés. Pour la première fois dans l'histoire, ils unirent les peuples autochtones dans un état, embrassant presque la péninsule entière.

La monarchie hittite succomba à l'invasion des *Peuples du Nord*, issue des Balkans, qui ne s'arrêta qu'en Syrie du Nord (vers 1200 av. J. C.). Leur passage est marqué au *Kul-Tépé*, à *Boghaz-Keuï* et à *Alishar* par des traces de l'incendie qui séparent la couche hittite de celle qui la surmonte. Assurément les autres habitats de l'intérieur du pays subirent le même sort, mais furent reconstruits pendant la période suivante terminée par la conquête romaine.

Les considérations de l'auteur sont accompagnées de quelques excursions dans les notes, en particulier sur un relief hittite découvert dans les murs de la citadelle d'*Angora* (n. 35) ; sur les objets *néolithiques* trouvés en Anatolie (n. 64) et en Syrie du Nord (n. 67) ; sur les trouvailles *égyptiennes* en Asie Mineure (n. 107) ; sur la nécessité d'une coordination des recherches préhistoriques et éthnographiques en Asie Mineure (n. 112) ; sur l'origine des vases en forme de chaussure (n. 135) ainsi que sur les rites funéraires en Anatolie à l'époque hittite (n. 166).

Ceramika anatolijska w Państwowem Muzeum Archeologicznem w Warszawie: Ryc. 1—8: kopiec k. *Battal;* ryc. 9—12: kopiec k. *Paszaköj.* — 1/2 w. nat.

Poterie anatolienne au Musée Archéologique de l'État à Varsovie: Fig. 1—8: euyuk de *Battal;* fig. 9—12: euyuk de *Pashakeuï.* — 1/2 de gr. nat.

Ceramika anatolijska w Państwowem Muzeum Archeologicznem w W a r s z a w i e: Ryc. 1: kopiec k. *Küczük-Czalua;* ryc. 2—4: kopiec k. *Kodź-Kiszlar;* ryc. 5—6: *Kiramitlik* na *Kewkenes Dagh.*—1/2 w. nat
Ceramika z *Boghazköj* w Muzeum Constantinople Woman's College w A r n a u t k ö j: Ryc. 7 — 8. — 1/2 w. nat.

Poterie anatolienne au Musée Archéologique de l'État à V a r s o v i e: Fig. 1: euyuk de *Kutshuk-Tshaloua;* fig. 2—4: euyuk de *Kodj-Kishlar;* fig. 5—6: *Kiramitlik* sur *Kewkenes Dagh.* — 1/2 de gr. nat.
Poterie de *Boghazkeuï* au Musée du Constantinople Woman's College à A r n a o u t k e u ï: fig. 7 — 8. — 1/2 de gr. nat.